

Міністерство внутрішніх справ України
Херсонський юридичний інститут
Харківського національного університету
внутрішніх справ

Геннадій Цибуленко

КРЕДИТНА КООПЕРАЦІЯ – ШЛЯХ СЕЛЯНСТВА
У РИНОК
(на матеріалах Півдня України
кінця XIX – початку XX століття)

Херсон – 2008

УДК 947.081/083(477)=334.2
ББК 63.3 (4УКР) 52-21+
63.3 (4УКР) 711.29-21
Ц 56

Затверджено до друку Вченою радою Херсонського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ (протокол №1 від 06.09.07)

Рецензенти: провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доктор історичних наук **В. Марочко**
доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка **І. Верба**

Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок (На матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX століття): Монографія. – Херсон, 2008. – 180 с.

У монографії висвітлено механізми становлення, етапи розвитку та напрямки і форми діяльності кредитної кооперації на Півдні України в кінці XIX – на початку XX століття. Досліджуються головні чинники утворення кредитних кооперативів, їх роль у створенні сприятливих умов входження дрібнотоварних, фінансово слабких селянських господарств до ринкової системи та подолання тиску лихварського і посередницького капіталів, що абсолютно панували на ринковому просторі Півдня. У роботі простежується трансформація кредитно-кооперативної системи з дрібних товариств, що займалися кредитуванням селянства, у значні об'єднання, які забезпечували виробникам повний контроль над їх продукцією і створення власного виробництва.

© Цибуленко Г.В., 2008
© ХЮІ, 2008

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ (1871-1915 рр.)	20
1. Створення та діяльність кредитних товариств до 1904 р.	20
2. Правова основа формування кредитних кооперативів	26
3. Кредитна кооперація й органи державної влади.....	51
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СПІЛОК КРЕДИТНИХ ТА ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ (1910-1916 рр.)	62
1. Хлібозаставні операції – передумова кооперативних об'єднань	62
2. Оформлення та фінансово-економічна діяльність нових кредитно-кооперативних структур.....	70
РОЗДІЛ 3. СПІЛКИ КРЕДИТНИХ І ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ЛЮТИЙ 1917-1920 рр.)	85
1. Кредитна кооперація і хлібозаготівля.....	85
2. Розвиток фінансово-виробничої бази кредитних і ощадно-позичкових товариств та їх спілок.....	97
3. Згорання діяльності кредитної кооперації на Півдні України у 1920 р.	113
ВИСНОВКИ	123
ПРИМІТКИ	139
ДОДАТКИ.....	156

ПЕРЕДМОВА

*Кооперація – донька злиденності, проте вона – мати заможності.
В. Поссе*

*Якщо тіло кооперативу створене капіталізмом, то душа кооперативу вдихнута соціалістичним ідеалом.
М. Тузан-Барановський*

*Кооперація і держава – це вогонь і вода, проте якщо їх узгодити, то з води і вогню вийде парова машина, здатна зробити величезну корисну роботу.
О.В. Чаянов*

Реформування колгоспно-державної системи організації сільськогосподарського виробництва на теренах новітньої України не тільки відбувалося за умов глобальної трансформації соціальних, економічних, суспільно-політичних інститутів, а й супроводжувалося надзвичайним впливом не стільки об'єктивних факторів, скільки суб'єктивних. Головним серед них було прагнення до пограбування коштів та майна. Враховуючи, що всі ці процеси проводилися за умов, коли в основу перетворень аж ніяк не потрапляв власне виробник, чітко окреслилися ключові тенденції аграрного реформування – формалізм, забюрократизованість і непродуманість дій влади, які були швидше спрямовані на забезпечення збереження контролю над аграрним сектором економіки, в кращому випадку – держави (у формі монополістичних систем), в гіршому – посередницького капіталу, що виростав або зростався з державними монополіями.

Все це за умов капіталізації сільськогосподарської системи зумовило ряд негативних результатів. По-перше,

відбулася загальна деградація агропромислового комплексу, по-друге, село опинилося в соціальній прірві, по-третє, втрачено темпи, згаяно час, розтрачено фінансово-майнові та інтелектуально-трудова ресурси, сформувалася зневіра в можливості змін на краще.

У зв'язку з цим ми хотіли б запропонувати розглянути аналогічну за масштабами аграрного перетворення реформу, що проводилося в Росії на початку ХХ ст. Основні постулати реформаційних дій було сформовано в надрах Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, яку очолив С. Вітте. Саме йому належить вибір шляху модернізації села через довготривалий механізм поступової трансформації громади на економічне об'єднання власників. В основу механізму покладалося декілька ключових принципів – державні пільгові кредити, забезпечення максимальної державної підтримки в сферах самоорганізації та господарської діяльності.

За цих умов, попри всі проблеми, що стояли перед кредитною кооперацією, їй вдалося досить швидко стати фінансовим консолідатором і технічним організатором економічного розвитку селянського господарства. До того ж вона сприяла формуванню потужної когорти місцевої еліти, представленої фінансовими, комерційними, агропромисловими господарськими групами, економічно, культурно й суспільно-політично пов'язаними з регіоном. Це робило їх не тільки захисниками та провідниками місцевих інтересів, а й формувало в них бачення регіональної політики як основи загальнодержавної, соціально зорієнтованої та економічно доцільної.

ВСТУП

Однією з найгостріших проблем в Україні, що оголилася в умовах розбудови незалежної держави і переходу до нових соціально-економічних і політичних пріоритетів, є кризова ситуація в сільськогосподарському секторі економіки. Спроби здійснити кардинальні зміни не дали в цілому позитивних результатів. Механізми, що надали б можливості вирішити цю проблему, як і в часи перебудови у Радянському Союзі, спиралися головним чином на державно-бюрократичну систему й, отже, були приречені.

Причиною цього, на нашу думку, стало те, що в основу агрореформи було покладено механізми Столипінської реформи в Росії початку ХХ ст., піднятої на щит істориками [1], спрямованої на запровадження приватної власності на землю і впровадження фермерських господарств, що без сумніву складає її важливий аспект. У дійсності ж ці механізми в основі своїй несли примат бюрократичності, що призводило до штучного нарощування темпів модернізації без урахування реальних можливостей і спроможності агровиробника. Успіхи означеної реформи були зумовлені не стільки фінансово-бюрократичними засадами, здійсненими державою, скільки складними фінансово-економічними та ментально-культурними впровадженнями, покладеними в основу реформаційних змін, запропонованих С.Ю. Вітте.

На жаль, запропоновані комплексні заходи, напрацьовані практиками й теоретиками [2], знайшли своє втілення у найгіршій формі. Сучасна Україна ще, як і колись, залишається потужним агровиробником. Одним із провідних пріоритетів для України залишається світовий ринок агропродукції, в якому вона може зайняти гідне неї положення. Глобалізація світової економіки, посилення ролі провідних держав, ліквідація Радянського Союзу створили якісно нові умови. Для України, яка прагне зберегти свій потенціал і не перетворитися на сировинний придаток, потрібна досить гнучка геополітика на світовому агроринку. Її зовнішній вектор повністю залежить від того, що буде відбуватися на внутрішньому ринку і як на ньому будуть побудовані відносини між суб'єктами.

Роки незалежності, в які відбувалася глобальна трансформація політичних, економічних, соціальних інститутів, кардинальна зміна форми власності, іноді недостатньо продумана руйнація старих систем дестабілізували агропромисловий комплекс. На жаль, стара психологія, стереотип поведінки, традиціоналізм і закостенілість у прийнятті рішень не сприяли подоланню глибокої кризи в аграрному секторі економіки. За декілька років технічна, інтелектуальна, агрокультурна, фінансова інфраструктури сільськогосподарського виробництва зазнали вражаючої руйнації. Скоротилися обсяги виробництва, погіршилася якість продукції, що безпосередньо вплинуло на позиції країни на світовому й власному агроринках.

На гостре питання, що постає з приводу цього (де криються причини проблем), відповіді зорієнтовують нас на недосконалість законодавства, відсталість агросектору, незавершеність земельної реформи, відсутність достатньої кількості коштів, застарілість чи відсутність техніки, повільність засвоєння селянами нових рис життя та гальмування з боку чиновників. Все це відповідає дійсності. Але, на нашу думку, це наслідки внутрішньої політики держави, яка за умов становлення громадянського суспільства, виключно спираючись на примат вольового тиску бюрократично-олігархічних сил, зробила ставку на лихварсько-посередницький капітал, а не на власне сільгоспвиробника.

Складність переходу від соціалістичної соціально-економічної системи та стереотипу мислення, створеного нею, до нових ринкових засад вимагає надзвичайно складного комплексу реформаційних заходів. Не можемо не погодитися з думкою видатного кооператора й економіста О. Чайнова, що формування капіталістичних відносин має форму стихійного, нестримного соціального потоку, який не підлягає розробленим планам організації та волі винахідників і верховних соціальних архітекторів [3]. А отже прагнення сучасного керівництва країни розробити загальнодержавний план реформування при абсолютній керуючій ролі центру навряд чи дасть позитивні результати. Саме тому до уваги читачів нами пропонується історія зародження й становлення

кредитної кооперації на Півдні України. Ця наймасовіша селянська організація забезпечила через систему товариств, спілок і регіонального центру захист селянських дрібних господарств від абсолютного панування на ринку приватного крупного посередницького й лихварського капіталу, зробила їх повноправними суб'єктами ринкового простору Півдня та забезпечила концентрацію всього ланцюжка сільськогосподарського виробництва й переробки.

Саме цьому процесові, основним засадам і механізмам організації кредитно-кооперативної системи присвячена запропонована робота, яка ґрунтується на аналізі значного історико-статистичного матеріалу. Нами розкривається процес становлення кредитних кооперативів різних ступенів, їх вплив на соціально-економічну трансформацію селянських господарств, що переходили від натурального і дрібнотоварного виробництва до товарного, втягувалися у ринкову систему, розвивали агрокультуру та власне виробництво в межах сучасних Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської та частково Дніпропетровської областей, що у період, який розглядається, відповідали Херсонській губернії та Дніпровському повіту Таврійської. Площа регіону, що досліджувалася, складає одну п'яту території сучасної України. Ці території були пов'язані державними адміністративно-фінансовими структурами, мали єдину господарську орієнтацію і тяжіли до чорноморських портів – Одеси, Миколаєва, Херсона. Взята нами за головний об'єкт дослідження Херсонська губернія за певними показниками кооперативного розвитку посідала провідне становище в цілому в Російській імперії. Кредитна кооперація мала центр організаційно-економічного тяжіння в Одесі. Все це дає можливість розглядати кредитну кооперацію Херсонської губернії як замкнений господарсько-кооперативний комплекс, на прикладі якого можна висвітлити загальні й специфічні тенденції кооперативного руху Півдня України.

Необхідність вивчення становлення та діяльності кредитної кооперації зумовлена й тим, що час її існування припадає на період розвитку капіталістичних відносин у селянському середовищі й революційних перетворень,

пов'язаних зі змінами соціально-економічних і політичних орієнтацій. У зв'язку з цим сама кредитна кооперація виступала певним барометром соціально-економічних змін, служила показником впливу різних чинників на селянство і ступеня сприйняття ним новацій. Як структура зосередження капіталу вона сприяла прискоренню переходу селянства до капіталістичних відносин і входження його у ринок, гарантуючи при цьому значний рівень захищеності, що було необхідно в реаліях тих часів. Усе це надає аналізу кредитної кооперації широкого наукового й політичного значення, особливо в сучасних умовах життя, коли першочерговість вирішення аграрного питання стала аксіомою, і від успіху реформування агропромислового комплексу значною мірою залежить як успіх реформ у цілому, так і подолання кризи.

Тема кредитної кооперації має досить чисельну літературу, де дореволюційні дослідницькі та науково-публіцистичні праці складають більшість. Значення цих праць полягає в тому, що в них наводиться багато фактичного матеріалу, зокрема і з джерел, що не збереглися, до того ж автори досить часто були не тільки теоретиками і дослідниками, але і практиками кооперації, що надає їх роботам ще більшої цінності.

Серед дореволюційних досліджень можна виділити декілька напрямків. До першого належали праці прибічників ідеї, що полягала в необхідності регулювання становлення і розвитку кооперації з боку держави як запоруки її успішної діяльності [4].

Зумовлювалося це необхідністю підтримки селянських господарств і ступенем відсталості села, з одного боку, а також намаганням держави зберегти соціально-економічну стабільність – з іншого.

Ліберальна течія об'єднувала прихильників погляду на кооперацію як на запоруку вирішення соціальних питань. Розуміючи гостроту аграрного питання, вони вбачали в кооперації механізм запобігання революційного вибуху. Намагаючись виявити прогресивні риси кооперації взагалі та кредитної зокрема, представники цієї течії висвітлювали роль кооперації у боротьбі з торговельно-лихварським капіталом, в

агрокультурному й технічному переобладнанні селянських господарств, у культурно-просвітницькій роботі [5].

Дослідники, що стояли на народницьких позиціях, вбачали в кооперації альтернативу капіталістичним відносинам і вважали за необхідне не допустити ні в якому разі впливу на кооперацію ідей пролетарської класової боротьби [6]. Разом з представниками ліберальних поглядів вони не бажали визнавати капіталістичної суті кооперації [7], хоч і змушені були визнавати вирішальну роль капіталу у виробництві [8]. У цілому в кооперації вбачали базову систему “кооперативного соціалізму” [9], а одним із головних недоліків М. Туган-Барановський бачив державну підтримку, яка, на його думку, зумовила перетворення товариств на допоміжні установи державного банку [10].

У 20-ті роки радянського періоду друкувалися бібліографічні видання [11], в яких відбилася вся попередня історіографія з кооперації. Дослідники кооперативного руху досить повно описали виникнення й розвиток кооперації, зібрали значний фактичний та статистичний матеріал, зробили аналіз різних аспектів кооперативної діяльності. Проте у цих роботах було дуже мало аналізу й опису економічної сфери кооперації, а переважна більшість з них мала описовий характер. Важливе значення для більш досконалого вивчення кооперації мали роботи 20-30-х років, у яких було здійснено спробу дати аналіз соціального складу кооперації та її місця в економічному розвитку капіталістичних відносин в Росії [12], а також перевидана робота з кредитної кооперації М. Хейсіна [13].

У цілому радянська історична наука в цей період у поглядах на кооперативний рух продовжувала дореволюційні традиції, хоча все відчутніше виявлявся тиск державної ідеології, яка бажала певної орієнтації висвітлення кооперативної системи за часи дорадянського періоду. У ці роки безсумнівним лідером серед учених, які займалися питаннями кооперативів, став О. Чаянов [14]. Він був не тільки теоретиком і практиком кооперації, але, як можна зробити висновок на підставі його праць, й одним із головних істориків кооперації. Його роботи містять у собі не тільки науковий аналіз процесів, що відбувалися в кооперації, але й

висновки та прогнози розвитку та відродження сільського господарства через різноманітні види кооперації. Проте підґрунтям для нової аграрної системи, на думку вченого, повинні були стати: зрівняльно-трудове право користування землею, ліквідація приватної власності, оренди та керівництво державою землекористуванням [15]. У цілому його погляди зводилися до спроб розробити досконалу систему соціалістичної кооперації, яка була б гарантом розвитку сімейного господарства та господарської самостійності селянства.

Зі знищенням кооперації в Радянському Союзі це явище довгий час не досліджувалося радянськими істориками. Відновлення інтересу й початок вивчення кредитної кооперації відноситься до середини 60-х років, коли цій проблемі почали надавати більше уваги [16].

Суттєвим недоліком у дослідженнях радянських учених була певна заідеологізованість у підході до вивчення кооперативного руху, коли не розглядалися справжні чинники та не робився об'єктивний аналіз, а намагалися втиснути кооперативні принципи і реалії в задану соціально-політичну концепцію. Все це призводило до спотворення висновків як щодо основ кооперації, так і механізмів її діяльності та впливу на селянство, а також на те значення, яке вона мала для нього в дореволюційний період. Першопричиною цього було те, що кооперація розглядалася тільки як знаряддя для соціалістичних перетворень [17], і перевага надавалася в цьому процесі споживчій та виробничій кооперації. Таким чином, кредитна кооперація залишалася значною мірою поза увагою дослідників.

Значний внесок у вивчення кредитної кооперації зробив А. Корелін [18]. У його працях подано аналіз загальних процесів розвитку кооперативної системи дрібного кредиту. Розкривши механізми створення, виявивши найважливіші тенденції генезису кредитних кооперативів і їх спілок, проаналізувавши специфіку позичкової діяльності, вчений у багатьох випадках залишався на традиційних підходах до розглядання кооперації.

Важливе місце в своїх дослідженнях він приділив соціальної структури кредитних кооперативів. Залишаючись на по-

зиції погляду на кооперацію як на засіб вирішення соціального конфлікту і віддаючи перевагу положенню про роль кооперації як головного засобу у захисті найбільш вразливих господарств, А. Корелін вважав за недолік, що кооперація слугувала інтересам заможної частини села [19]. Недоліком кредитних кооперативів, як свого часу вважав і М. Туган-Барановський [20], він уважав значну чисельність членів товариств, що великою мірою ускладнювало і роботу, і контроль [21]. Проте в його роботах було показано на роль кредитної кооперації у прискоренні впливу капіталістичних відносин на селянські господарства і розкрито діяльність царського уряду в питаннях будівництва кооперативної системи дрібного кредиту.

Важливе місце в історіографії кредитної кооперації посідають праці, присвячені вивченню її розвитку в Україні. Декілька з них було написано в дорадянський період [22] і певна кількість – у радянський [23]. Для них характерні ті ж риси, що і для історіографії з кооперації в цілому.

Окреме місце в історіографії посідають праці, присвячені кооперації в Україні, видані за кордоном [24] українськими істориками у різні часи. У них розкрито історію зародження кооперативних установ в Україні, становлення кредитної кооперації та її існування в часи будівництва Української держави на початку ХХ ст., а також показано місце кооперативного руху в гострих соціально-політичних і національних виборюваннях.

У першій половині 90-х років з'явилося ряд нових досліджень, присвячених кооперації дорадянського періоду, в яких відводилося місце і питанням розвитку кредитних кооперативів. Так, у кандидатській дисертації Є. Болотової [25] висвітлюється процес боротьби кооперації за розширення своїх прав і створення законодавчої бази кооперативної системи, показано ставлення держави до кооперації і стосунки між ними.

На якісно новому рівні в монографії Л. Файна [26] зроблено спробу розкрити історію зародження і розвитку кооперативного руху. Відійшовши від стереотипів, він висловив погляд, що кооперація не ставила за мету захист усіх, а об'єднувала певну категорію селян, які були спроможні

і мали потребу вийти на ринок як продавці власної продукції і покупці знарядь праці [27]. Розглядаючи соціальний склад товариств, Л. Файн, використовуючи різні джерела, дійшов висновку, що в товариствах були об'єднані різні прошарки села і не існувало переваги заможних селян і куркульства як в самих товариствах, так і в їхньому керівництві. Таким чином, кооперативи захищали інтереси своїх членів загалом, і до того ж кооперація сприяла, хоч і незначною мірою, підвищенню матеріального рівня селян [28].

Важливе значення для подальшого розуміння процесу розвитку кооперативної системи став аналіз, зроблений Л. Файном, ленінської кооперативної політики і використання кооперації у соціалістичному будівництві [29]. Проте слід зазначити, що роботу було побудовано на використанні у переважній більшості загальностатистичного матеріалу і, отже, значна частина регіональних особливостей залишилася поза увагою дослідника. Пояснюється це і малодослідженістю теми, і значною кількістю неопрацьованих джерел.

Проблемі розвитку кооперації в Україні до 1920 р. присвячено перший розділ роботи І. Прокопенко [30], де подано аналіз розвитку всіх форм кооперації. Проте, зосередивши всю увагу на проблемі кооперації у програмних документах різних партій, поза увагою автора залишилися деякі аспекти кооперації, в першу чергу економічні чинники кооперативного будівництва. Це призвело до таких помилок, як твердження про скорочення сфери діяльності і впливу кооперації в часи Першої світової війни та припинення діяльності кредитних кооперативів [31]. Також І. Прокопенко недостатньо розкрила такий важливий період в історії кооперації, як 1918-1920 рр., що позбавило її можливості створити цілісну картину розвитку кооперації у дорадянський період. Крім того, у дисертації відсутній аналіз і регіональних особливостей. Все це, без сумніву, є наслідком обрання широкого спектру наукового дослідження у плані хронологічному, структурного складу кооперації та сфер її діяльності. До того ж вибір за методологічну основу ленінського плану кооперативного будівництва не дозволив автору позбутися стереотипних поглядів на кооперацію.

Наступна робота, що висвітлює розвиток кооперації у кінці XIX – на початку XX ст. на Півдні України, є дисертаційне дослідження І. Бутенко [32]. У роботі розкриті передумови, загальні процеси формування і розвитку різних типів кооперації, висвітлено діяльність кредитних кооперативів та їх спілок. Зроблено спробу дати оцінку ролі кооперації у процесі переходу селянства до товарно-грошових відносин, показати місце кооперації у формуванні товарного виробництва, а також висвітлити діяльність кооперативного руху в сфері національного відродження і державотворчих процесів. Значне місце у дослідженні приділено і проблемі внутрішніх конфліктів у кооперативному русі України і місця в них кооперативних центрів Півдня. Проте у роботі переважно розглядається виробнича кооперація, а кредитна – в узагальнюючих рисах, без детального висвітлення всього спектру її діяльності, характеру організації, форм діяльності й особливостей.

Значний внесок у вивчення кооперативного руху в Україні зробив В. Марочко [33]. У його монографії розглядаються головні форми кооперації на різних етапах свого існування, взаємини з політичними партіями і стосунки з державними структурами в роки революції і громадянської війни. У роботі показано історію зародження кооперативних установ на теренах України, висвітлено історію окремих діячів кооперативного руху, а також подано аналіз теоретичної спадщини М. Туган-Барановського і концептуальних поглядів на кооперацію на початку становлення радянської соціалістичної системи. У цілому в роботі перевага надавалася розкриттю діяльності центральних і всеукраїнських установ. У зв'язку з цим В. Марочко при висвітленні протиріч у кооперативному русі зосередив увагу на кооперативних центрах у Києві і Харкові. Поза увагою автора залишилися такі важливі питання, як господарська діяльність кредитної кооперації, особливо в роки національно-революційних виборювань 1917-1920 рр., а всю увагу сконцентровано на проблемах політичної боротьби за кооперацію та її місці в цій боротьбі.

У дисертаційному дослідженні І. Фаренія [34] розкрито розвиток кооперативного руху, динаміку росту кооперативної

системи та її фінансово-господарську роботу і політико-культурну діяльність у 1917-1920 р. Використавши значний архівний матеріал центральних кооперативних установ та органів влади, автор всебічно показав взаємодію між ними, узагальнив статистичні матеріали, що дозволило показати загальну картину по країні. Проте означені матеріали розкривали виключно позицію центральних кооперативних структур, яка не повною мірою відбивала характер подій в регіонах, по-перше, а по-друге, подані узагальнюючі характеристики фінансово-господарської діяльності не відбивали повної картини цих процесів на місцях. Так, твердження автора про brutальне ставлення режиму генерала А. Денікіна до кооперації [35] не відповідає реаліям Півдня України.

Все зазначене нами дає можливість зробити висновок, що незважаючи на чисельну історіографічну базу, проблему кредитної кооперації Півдня України не вивчено у всіх аспектах. Виходячи з актуальності і недостатньої розробленості теми, автор ставить перед собою мету дослідити становлення і діяльність кредитної кооперації на Півдні України протягом періоду 1871-1920 років, тобто з моменту виникнення і до знищення її радянською владою.

Територіальні межі дослідження охоплюють сучасні Херсонську, Миколаївську, Одеську (без задністровських територій), Кіровоградську, частково Дніпропетровську області (Криворіжжя) та Придністров'я Республіки Молдова, що у період, який розглядається, відповідали Херсонській губернії та Дніпровському повіту Таврійської. Площа регіону, що досліджується, складає одну п'яту сучасної України. Ці території були пов'язані державними адміністративно-фінансовими структурами, мали споріднену господарську орієнтацію і тяжіли до чорноморських портів – Одеси, Миколаєва, Херсона. Взята нами за головний об'єкт дослідження Херсонська губернія за певними показниками кооперативного розвитку посідала провідне місце в цілому по Російській імперії. Кредитна кооперація мала центр організаційно-економічного тяжіння в Одесі. Все це дає підстави розглядати кредитну кооперацію Херсонської губернії як замкнений господарсько-кооперативний комплекс,

на прикладі якого можна висвітлити загальні та специфічні тенденції кооперативного будівництва на Півдні України.

Джерельна база дослідження складається зі значної кількості робіт, які можна об'єднати у три групи: перша – матеріали кооперативних установ першого і другого ступеня, звіти, плани, протоколи засідань, матеріали з'їздів, фінансові балансові зведення, угоди з комерційними структурами), друга – матеріали державних установ і земств (статистичні видання і звіти державних установ про фінансові перевірки; третя – різноманітні періодичні кооперативні видання.

До першої групи належать матеріали діловодства, які дають інформацію про кооперативні установи різних ступенів – товариства, кредиттспілки (Великоолександрівська, Єлисаветградська, Миколаївська, Одеська, Олександрійська, Тираспольська, Херсонська), з'їзди кооператорів, Одеської ради обласні кооперативні з'їзди). Документи цієї групи зосереджені у фондах: 194 – Кам'янське, 197 – Великоолександрівське, 211 – Покровське кредитні товариства (Додержавний архів Херсонської області, далі – ДАХО), 54 – Миколаївська спілка кредитних і ощадно-позичкових товариств, 63 – Володимирське, 68 – Воскресенське, 334 – Явкінське, 407 – Вавилівське кредитні товариства, Р-345 – Сільськогосподарська секція при Миколаївському губернському кооперативному Союзі (Держархів – ДАМО), 477 – Кошенське, 478 – Семенівське, 479 – Петриномиколаївське, 480 – Веселокутське, 481 – Арбузівське, 482 – Хмелівське, 483 – Григороденісівське, 484 – Петровське кредитні товариства (Держархів – ДАКО), Р-4952 – Протоколи засідань пленуму Ради з'їздів, Р-5182 – Березовська філія Одеської спілки кооперативів (Держархів – ДАОО).

Значна кількість з цих матеріалів вперше вводиться до наукового обігу. Вони дають можливість відкрити невідомі раніше сторінки історії кооперативного руху, дослідити фінансову, посередницьку і виробничу діяльність кооперативів і їх спілок. В архівних документах відображено стосунки кооперативів з державними установами, ставлення керівництва кооперативів до політики різних урядів, внутрішні протиріччя в кооперативному русі. Значною мірою ця група

джерел дає можливість висвітлити безпосередню роботу кредитної кооперації із захисту соціально-економічних інтересів селян, її роль у розвитку аграрно-економічного й технічного рівня господарств селян і генезис свідомості діячів кооперації Півдня.

Другу групу історичних джерел складають матеріали державних установ та органів самоврядування: відділення державного банку та інспекції дрібного кредиту при них, губернського комітету у справах дрібного кредиту, земських кас і місцевих адміністративних установ, що займалися фінансуванням, організацією і контролем. Інформація про них збереглася у фондах: 195 – Херсонське відділення державного банку, 196 – Губернський комітет у справах дрібного кредиту (ДАХО), 48 – Миколаївське відділення державного банку, 53 – Інспекція дрібного кредиту при Миколаївському відділенні державного банку (ДАМО), 7 – Єлисаветградське відділення державного банку, 15 – Єлисаветградська земська каса дрібного кредиту (ДАКО), а також частково у фондах: 1, оп. 85 – Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, II стіл земського відділу; 2 – Канцелярія Одеського градоначальника, 5 – Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора, 635 – Одеський окружний суд, Р-3829 – Одеська рада робітничих депутатів, (ДАОО). За цими матеріалами можна прослідкувати діяльність державних органів та виявити головні напрямки і специфіку їх роботи. В 20 губернських [36] і загальноросійських [37] статистичних виданнях зосереджена інформація про динаміку кількісних змін у структурних підрозділах кредитної кооперації, про шляхи формування капіталів, їх структурні зміни та про деякі аспекти фінансово-господарської діяльності.

До третьої групи джерел належить різноманітні кооперативні періодичні видання [38], в яких містяться публікації з проблем кооперативного кредитування і роботи кооперативних установ першого й другого ступеню. Також ці матеріали містять інформацію про участь кооперативів у соціально-політичних перетвореннях часів революції та національно-визвольних виборювань та у державотворчому процесі в Україні 1917-1920 рр.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають діалектичні принципи наукового пізнання.

Принцип історизму зумовив розкриття минулого в контексті історичного розвитку, врахування змін, що відбувалися з предметом дослідження та пов'язаними з ним процесами і явищами. Цей принцип дозволив здійснити дослідження генези і визначити тенденції історичного процесу. Завдяки використанню цього принципу кредитну кооперацію розглянуто впродовж п'ятдесяти років від моменту створення перших товариств і до повного знищення радянською владою більшовиків через запровадження єдиних споживчих товариств. Виявлено основні тенденції розвитку кооперативів I та II ступенів у регіоні.

Принцип об'єктивності забезпечив визначення та врахування всіх умов, в яких відбувалася еволюція кредитної кооперації, обігових коштів, комерційної та господарської діяльності. Реалізація цього принципу здійснювалася через комплексний аналіз різнохарактерних джерел, що забезпечило відтворення об'єктивної картини історичного процесу.

Принципи багатofакторності та всебічності зумовили вивчення комплексу кредитної кооперації Херсонської губернії з урахуванням суб'єктивних, об'єктивних, регіональних, геополітичних, економічних, соціальних і політичних чинників, внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків і взаємовпливів.

Зазначені принципи реалізувалися за допомогою застосування комплексу методів. *Загальнонаукові* – історичний і логічний методи у взаємодії дозволили зрозуміти явища минулого та розкрити рух і зміни об'єкта в часі і просторі; методи аналізу, синтезу й описовий використовувалися при дослідженні та висвітленні історіографії питання та джерельної бази; системно-структурний метод дозволив дослідити у всій суперечливості та цілісності елементів шлях від виникнення через еволюцію до трансформації кредитних кооперативів різних типів, кредитспілок, капіталів різних форм і джерел формування, власності, інфраструктури.

Спеціальнонаукові – *діахронний метод* використовувався на доповнення до *системно-структурного* для вивчення впливу соціальних процесів на об'єкт дослідження;

генетичний та порівняльний методи забезпечили послідовне розкриття зародження і розвитку, узагальнення спільних рис і властивостей об'єктів дослідження; *типологічний* метод дозволив виділити форми кооперативної діяльності та періоди її історичного розвитку, а шляхом класифікації було згруповано господарські комплекси на мікрорегіональному рівні; *методи соціологічних досліджень* – статистичне групування, вияв кількісних залежностей, стандартизація – використовувалися при опрацюванні статистичних даних, певна суперечливість яких була зумовлена недосконалістю статистичної системи Росії та незначними розбіжностями фінансових показників.

Таким чином, окреслена тема містить наукове й практичне значення. Вперше дано цілісний огляд становлення і розвитку кредитної кооперації Херсонської губернії, розкрито загальні та специфічні риси її структурних особливостей і характеру фінансової і господарської діяльності, показано динаміку стосунків з державою та висвітлено внутрішні чинники живучості і адаптації. Запропоновані характеристики і визначення можуть стати в нагоді при формуванні загальнодержавної та регіональної програм подолання кризових явищ аграрних експериментів років незалежності. Спроби держави останнього року змінити ситуацію можуть бути приречені на черговий провал, якщо знову конкретні виробники сільгосппродукції безпосередньо не отримають весь фінансово-технічний комплекс реалізації. Для цього потрібні кардинальні зміни у визначенні пріоритету та створенні відповідних інфраструктур і правового поля. Без залучення до цих процесів власне конкретного виробника ми в черговий раз отримаємо бюрократичну компанію, здатну лише розгорнути пропаганду та агітацію. А гаяння часу у цій сфері для України може обернутися невиправними втратами позицій на власному та світовому агроринках, де, як показують останні події, розгортається жорстка боротьба, з одного боку, проти нашого представництва на них, з іншого – за українську сільгосппродукцію та сировину.

Розділ 1. РОЗВИТОК КРЕДИТНОЇ КООПЕРАЦІЇ (1871-1915 рр.)

1. Створення та діяльність кредитних товариств до 1904 р.

Реформи, проведені царизмом у 60-ті – 70-ті роки XIX ст., стали початком поширення соціально-економічних перетворень. Особливо важливу роль у цьому процесі відіграло скасування кріпацтва за царським маніфестом від 19 лютого 1861 р. Саме ця акція сприяла кардинальним змінам наймасовішої верстви населення Російської імперії – селянства. Проте реформа 1861 року проводилася поміщиками і, в першу чергу, повинна була слугувати саме їм і захищати поміщицькі інтереси. Саме тому процес реформування соціально-економічного статусу селянства призвів значною мірою лише до загострення аграрної кризи, соціальних стосунків і, що найголовніше, у цілому не вирішив аграрного питання.

Переважна більшість селянства залишалася малоземельною. Низька технічна забезпеченість і незадовільний рівень агрокультури селянських господарств, які змушені були в умовах поширення панування товарно-грошових відносин ставати товарними, робив селян залежними від лихварського капіталу, посередників і перекупників, які витісняли їх з ринку. У таких умовах переважна більшість селян шукала механізми, які надади б їм можливість захистити свої інтереси і вистояти у боротьбі з приватним капіталом. Вийшовши на ринок, селянство не мало фінансової бази, яка була необхідна для конкуренції з крупним капіталом, що вже сформувався і панував на ньому. Отже, без власних капіталів селянство було приречене переважною своєю більшістю потрапити під фінансовий контроль з боку крупних банків, торговців, посередників, виробників сільгоспмашин і лихварів, що було обумовлено ще й дрібнотоварністю та розокремленністю селянських господарств.

З іншого боку, у ході реформи 1861 року селяни не стали реальними власниками землі. За В.Леонтовичем, царизм,

бажаючи залишити селян хліборобами, а не перетворювати їх на пролетарів, позбавив їх прав на землю і цим самим – можливості перетворитись на повноправних суб'єктів суспільства, що гальмувало економічну реорганізацію селянських господарств [1].

Саме в таких умовах і почали виникати перші кредитні кооперативи, які займалися фінансовою підтримкою селян. Розвиток кредитної кооперації в Херсонській губернії розпочався зі створення ощадно-позичкових товариств шульц-делицького типу*. Проте розміри внесків не давали можливості створити достатній капітал, і він поповнювався за допомогою земств, державних установ, поміщиків і заможних громадян.

Одним із перших у губернії було створене Петрівське товариство в Олександрійському повіті, яке відкрилося 1871 року [2]. Для основного капіталу товариства повітова земська управа виділила 1.000 крб. [3] У 1872-1873 рр. у губернії розпочався цілий бум зі створення товариств, що було викликано активною роботою земств. В Ананьївському повіті було організовано 10 товариств (Агеївське, Катеринівське, Миколаївське, Софіївське, Степківське, Весело-Роздольське, Кам'яно-Мостське, Миколаївське (Ганське), Розаліївське, Палагеївсько-Харитонівське) [4], в Єлисаветградському – 2 (Добровеличківське, Нікольське) [5], в Одеському – 3 (Спиридонівське, Максимівське, Новокир'янівське) [6], в Олександрійському – 1 (Макарихинське) [7], у Тираспольському – 4 (Розаліївське, Карачашське, Суклейське, Терновське) [8], у Херсонському – 6 (Анастасіївське, Білозерське, Іванівське, Кизий-Миське, Пересадівське, Тягинське) [9]. Статути всіх товариств було затверджено в міністерстві фінансів, про що надійшли повідомлення до канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора.

Як видно з таблиці 1*, з 27 товариств, що заявили про своє створення, розпочали роботу тільки 17. Найбільша їх чисельність була в Ананьївському повіті. Саме там з 10 заявлених розпочали роботу 9 товариств, що свідчить про

*Ця таблиця і всі подальші розміщені у додатках.

активну роботу земства, які були найактивнішими прибічниками підтримки кооперативного будівництва. У Тираспольському і Херсонському повітах ситуація склалася набагато гірше через пасивність земств. Так, у Тираспольському повіті жодне товариство не розпочало роботу, а в Херсонському – з 6 товариств почало працювати тільки одне.

Всі кооперативи, що організовувалися в губернії, створювалися за єдиною схемою. Установлювався розмір вступного паю в розмірі 50 крб., а також отримувалася від земства позичка в основний капітал розміром 1.000 крб. За отриману позичку члени товариства несли кругову відповідальність власним майном. На позичку нараховувалися 3% річних, які товариство сплачувало до повного погашення боргу. Для того, щоб гарантувати собі повернення коштів, земство організовувало контроль за діяльністю товариств шляхом введення до складу правління свого представника. Крім того, товариства не мали права без відома й дозволу земської управи укладати займи з іншими організаціями на суму, що перевищує подвійний розмір пайового капіталу [10].

Намагаючись підтримати кредитні кооперативи, земство, з одного боку, надавало їм кошти, а з іншого – своїм втручанням, дріб'язковим контролем і обмеженням фінансової активності стримувало їх розвиток. Крім того, товариства були нечисельні і не мали можливості залучити значні кошти до пайового капіталу.

Суттєвою причиною, що негативно впливала на розвиток ощадно-позичкових товариств, була суцільна неосвіченість переважної більшості її членів. Так, з 41 засновника Новокир'янівського товариства тільки двоє були письменні, та й то тільки тому, що один був міщанином [11]. В інших товариствах ситуація була ще гірша. Якщо в деяких кооперативах членами були писарі сільських громад, то в більшості, як наприклад у Білозерському Херсонського повіту, всі члени були неписьменні [12].

Цікавим є той факт, що з усіх повітів лише в Тираспольському не діяло жодних товариств аж до 1907 р. (див. таблиця 4 додатків). Це явище службовці губернського земства пояснювали тим, що ощадно-позичкові товариства створювалися саме в українських поселеннях [13]. З усіх

кооперативів тільки одне – Мар’їнське (колишнє Гросс-Лібентальське) було створено в німецькому поселенні [14]. У цілому ж для німецьких колоністів були властиві сирітські каси, а для молдаванського населення – волосні й сільські допоміжні каси [15], а саме ця категорія населення була значною у Тираспольському повіті. Така орієнтація в створенні кредитних установ пояснюється, можливо, специфікою традиційних поглядів на форми допомоги і підтримки, що було властивим для кожної етнічної групи за певних соціально-економічних умов життя, але тільки для початкового етапу розвитку кредитної кооперації на Півдні. Проте суттєвою ознакою німецьких установ дрібного кредиту була чудова організація справочинства і зберігання документів, чого не було в кредитних кооперативах у поселеннях українців і росіян [16].

У багатьох товариствах фінансову роботу було організовано неналежним чином, порушувалися правила, іноді кошти витрачалися не за призначенням. Усе це призводило до банкрутства товариств. Більшість з них, не встигнувши відкритися, припиняли свою діяльність. У 1893 р. перестало існувати Суклейське товариство, а Гросулівське (обидва Тираспольського повіту) після повернення боргу земству було визнане судом неспроможним у зв’язку з розтратами [17]. Та головною проблемою для товариств була правильна організація позичкових операцій. За оцінками земств, гроші в товариствах розбиралися виключно верхівкою селянської громади і не поверталися. Короткостроковий кредит, таким чином, перетворювався у довгостроковий, а іноді і в безстроковий. Кошти видавалися без розписок. До того ж все правління товариств складалося з верхівки громади або з їх родичів, яким було незручно вимагати повернення грошей в касу товариства [18]. Таким чином, більшість установ дрібного кредиту перетворилася на зберігачів боргових розписок, повністю припинивши позичкові операції [19].

Всі зазначені причини не сприяли поширенню кредитних кооперативів ощадно-позичкового типу. З таблиці 2 видно, що в 1894 р. в губернії діяло лише 7 товариств. За наступні 10 років їх чисельність практично не змінювалася і складала в

1904 році 9 кооперативів. Пояснити це можна тільки тим, що переважна більшість селянства виявилася не здатною взяти участь у роботі товариств через відсутність потрібних коштів для пайового внеску. Створені товариства потрапили під контроль сільської буржуазії та адміністрації, що іноді було поєднано в одній особі, та їх родичів, а це призводило до зловживання, порушення правил, що вело до втрати товариствами їх кооперативної основи. До того ж суцільна загальна і кооперативна неосвіченість членів товариств і їх правління не сприяли правильній постановці роботи. Земства, охолонувши через деякий час до кооперативної роботи після ряду невдач, не зуміли організувати кооперативний рух, що було і зрозуміло, адже вся ініціатива зі впровадження ощадно-позичкових товариств мала переважно штучний характер. А така установа, як Селянський поземельний банк, була неспроможна охопити кредитом всіх, хто займався рільництвом, ті ж, хто не підпадав під категорію селян, взагалі не входили до його юрисдикції. Крім того, за свідченням місцевої адміністрації, постійна тяганина і зволікання робили роботу банку в губернії малоефективною [20].

Все це вимагало створення більш ефективної установи дрібного кредиту. Саме такими установами стали кредитні товариства, побудовані за принципами Рейфейзена**. Діяльність товариств такого типу розпочалася з прийняттям Положення про установи дрібного кредиту від 1 червня 1895 р. Але введенням цього положення міністр фінансів С. Вітте бажав забезпечити головним чином надходження податків, які держава втрачала через те, що селяни змушені були віддавати всі кошти на сплату відсотків лихварям. У зв'язку з цим дія Положення розповсюджувалася на малозабезпечених селян для підвищення їх загальної платоспроможності [21].

Перші установи цього типу у Херсонській губернії виникли в 1900 р. (таблиця 4). Одним із перших було засновано Недогарське товариство Олександрійського повіту [22]. За динамікою розвитку, як видно з таблиці, кредитні товариства розвивалися швидше, і вже в 1902 р. їх чисельність перевищувала кількість ощадно-позичкових. У подальшому тенденція зберігалася, і кредитні товариства значно перебільшували ощадно-позичкові. Так, у 1916 р. кількість кредитних була в

3,7 разів більшою, ніж ощадно-позичкових. За три роки кількість кредитних товариств досягла такої ж позначки, як і ощадні за 31 рік. Це, без сумніву, свідчить про те, що саме надання державою коштів на пільгових умовах для кредитних товариств робило останні більш привабливими для селянства.

Як можна бачити з таблиці 2, кількість членів у ощадно-позичкових товариствах за 10 років зросла тільки у два рази і складала на 1904 р. 2.476 осіб. У 16 кредитних товариствах, про які збереглися дані, було 1.896 осіб. Підрахувавши пересічний показник кількості членів для кредитних товариств – 118,5, ми можемо визначити, що у 21 кредитному товаристві, які діяли у губернії, налічувалося приблизно 2.488 осіб. Таким чином, кількісний склад кредитних товариств за три роки діяльності дорівнював складу ощадно-позичкових, які працювали переважно більшістю з 1871-1873 рр. Це свідчить про значно вищі темпи охоплення населення саме товариствами, заснованими на безпайовій основі.

Незважаючи на повільні темпи розвитку, ощадно-позичкові товариства поступово зводилися на ноги і набирались сили. Як видно з таблиці 5, відбувався процес нарощування капіталів. Починаючи з 1899 р., кошти товариств стали поповнюватися внесками. Якщо їх вага в 1899 р. складала тільки 11,8%, то вже в 1903 р. вона зросла до 29,9%, що свідчить про зростання досвіду, а разом з тим і довіри населення до кооперативів.

Таким чином, наведені факти свідчать, що процес розвитку кредитної кооперації на Півдні не мав суттєвих відмінностей від загальноросійського. Ощадно-позичкові товариства, що почали створюватися в губернії з 1871-1873 рр. по 1904 рік, так і не набули масового поширення. Їх чисельність коливалася у межах 4-10 кооперативів на губернію. Вибух утворення товариств на початку 70-х років XIX ст. мав штучний характер. Земства – ініціатори цих заходів – не зуміли розгорнути кооперативний рух і, зіткнувшись з перешкодами і проблемами, дуже швидко охололи до цієї справи. Як свідчать факти, переважна більшість товариств була нежиттєздатною і терміни їх існування були обмежені. Багато з них закривалися,

банкрутували і тільки незначна частина зуміла проіснувати довгий час й організувати правильну фінансову діяльність, а не перетворитися в структури зі зберігання боргових розписок.

Обмеженість ініціативи, відсутність потрібного рівня кооперативних навичок і загальної освіти, недостатність коштів робили ощадно-позичкові товариства нездатними охопити значні маси селянства. З іншого боку, недостатність вільних капіталів у переважної більшості селян, правова обмеженість у питаннях розпорядження майном і надільною землею закривала їм дорогу до ощадно-позичкових товариств, що робило останні соціально обмеженими і полегшувало встановлення контролю над ними з боку сільської буржуазії та адміністрації.

Зовсім інакше відбувався процес розвитку кредитних товариств. Починаючи з 1900 р. вони за 3 роки діяльності не тільки охопили таку ж кількість селян, що й ощадно-позичкові, але й значною мірою випередили останні за чисельністю. Такі прискорені темпи розвитку саме кредитних товариств можна пояснити тільки державною фінансовою підтримкою, що відкривала до кооперації дорогу значно ширшим прошаркам села.

2. Правова основа формування кредитних кооперативів

Головною метою цього параграфу є спроба розкрити місце кредитної кооперації в соціально-економічних перетвореннях у стані селянства і показати механізм здійснення цих перетворень, а також розглянути якісні та кількісні зміни самої кредитної кооперації в Херсонській губернії.

Новий етап розвитку кредитної кооперації пов'язаний з прийняттям Положення про установи дрібного кредиту 7 червня 1904 р. Першою ознакою успішного впливу нового Положення можна вважати ті темпи розвитку товариств, що спостерігалися після його запровадження. Так, з таблиці 4 видно, як зростала чисельність товариств, починаючи з 1904 року. За 12 років їх кількість зросла в 14,8 разів і складала в

кінці 1915 р. 444. Це було набагато більше за кількість у попередні 32 роки.

Динаміка створення кредитних кооперативів була різною для повітів Херсонської губернії, як і насиченість товариствами. З таблиці 7 видно, що до 1908 р. найвищі темпи створення товариств були у Єлисаветградському повіті, а найнижчі показники – у Ананьївському й Одеському повітах. Поступово починається зниження темпів організації товариств. Проте з 1908 по 1913 р. у Одеському повіті темпи зростання кількості товариств були вищими, ніж в інших повітах губернії. За таблицею 6 ми спостерігаємо таку картину: у 1904 р. найбільша кількість товариств була в Одеському повіті – 28,3% і в Херсонському – 22,6% від загальногубернської. Але в 1913 р. якщо Херсонський повіт продовжував зберігати високий показник – 23,1%, то по Одеському він знизився до 10,3%, і на перші місця вийшли Єлисаветградський повіт – 26,9% та Олександрійський – 19,6%. Це можна пояснити тим, що саме в цих трьох повітах проживала найбільша частина сільського населення губернії.

Разом зі зростанням кількості товариств зростала і чисельність їх членів. З таблиці 8 видно, що загальна кількість членів товариств у 1904 р. складала 10.645, а вже в 1915 році вона досягла 289.968 осіб. За 11 років кількість збільшилася в 27,2 разів. Це свідчить про позитивний вплив нового Положення на розвиток кредитної кооперації.

Проте хотілося б відзначити таку важливу, на наш погляд, форму діяльності кредитних кооперативів, як відбір найбільш спроможних до нових умов життя господарств. Традиційно підрахунок охопленого кооперативами населення вівся за чисельністю членів у них, при цьому зовсім не бралися до уваги ті категорії селян, які були відраховані з товариств за несплату позичок та інші порушення або не прийняті до них. П. Першин вважав, що таким чином товариства позбавлялися некредитоспроможних господарів [23]. З цим важко не погодитися, адже саме таким чином в умовах капіталізму кооперативи позбавлялися баласту і закривали дорогу до себе тим, у кому вони були невпевнені, що захищало їх від загрози розорення в умовах ринку. Критика капіталістичної суті кооперативів як деякими дореволюційними, так і

радянськими вченими за їх соціальну недосконалість і захист перш за все заможних верств села пояснюється суто ідеологічною орієнтацією наукового підходу до теми, що розглядається. Не торкаючись зараз соціального аспекту кооперації, про що йтиметься далі, ми хочемо тільки констатувати, що кредитні кооперативи за часи свого існування не тільки зорганізували певну частину передового селянства, а й відсіяли значну частину господарів, не спроможних існувати в нових умовах.

З таблиці 3 видно, скільки осіб було відсіяно товариствами. Якщо припустити, що переважна більшість селян, яким відмовили в прийомі і хто був відрахований, вже не поверталися до товариства, то з 1906 по 1913 рік було відсіяно 29.546 осіб, що складало 10,5% від загальної кількості членів товариств на 1913 р. З цієї категорії третина отримала можливість випробувати свої сили у кооперативі, але не витримала випробування. У цілому близько 5% селян губернії, бажаючих вступити до кооперативів, були визначено останніми як неспроможні. На 1913 р. товариства в Росії охоплювали – 36,6%, а на Півдні до 57% господарств [24]. Для Херсонської губернії цей показник складав близько 57,7% [25].

Як видно з таблиці 9, провідною формою кооперації стали безпайові кредитні товариства. Проте хоч вони й охоплювали значно більшу частину населення і були чисельнішими, у цілому динаміка розвитку двох форм кооперативів свідчить про зростання ваги ощадно-позичкових товариств. Якщо у 1906 р. їх вага від загальної кількості становила 8%, а об'єднували вони 8,7% членів товариств, то вже в 1913 р. ми можемо спостерігати збільшення до 21,1% і 21% відповідно. Це свідчить про те, що кооперація, зарекомендувавши себе з найкращого боку, залучила до своїх лав заможнішу частину села, яка активно розпочала організовувати товариства на пайовій основі.

Проте у різних повітах ці показники мали певні відмінності. Так, як видно з таблиці 10, в Одеському повіті рівень ощадно-позичкових товариств був найвищий. Їх чисельність складала 34,2% від загальної кількості товариств у повіті, а об'єднували вони 47,4% членів. Це можна пояснити

заможністю селянства і участю міського населення, яке становило в повіті 480,7 тис. осіб, тобто 66,6% по повіту і 48,3% від загальної кількості міського населення губернії [26], і також брало участь у роботі товариств. В Олександрійському повіті, де чисельність міського населення була незначною, питома вага ощадно-позичкових товариств, можливо, пояснюється значною чисельністю заможних селян у повіті.

До 1915 р. було сформовано товариства майже у всіх населених пунктах. Подальше їх створення практично припинилося. Як можна бачити з таблиці 4, зростання чисельності товариств було мінімальним. Так, до 1918 р. по Миколаївському відділенню державного банку було зареєстровано організацію лише 3-х товариств [27]. Таким чином, можемо вважати, що до 1915 р. практично завершилося будівництво низової ланки кредитної кооперації, і всю губернію було охоплено кооперативами першого ступеня.

Суттєвим недоліком кредитних кооперативів уважалася значна кількість їх членів, що не відповідало одному з рейфейзенівських принципів про нечисленність товариств, як гаранта реальної можливості контролю. Значну чисельність товариств у Російській імперії М. Туган-Барановський пояснював потребою організаційного об'єднання для налагодження посередницької роботи, а з виникненням спілок, на його думку, практика створення гігантських товариств відіме сама собою [28]. Проте, на нашу думку, така ситуація в кооперативному русі склалася з суто об'єктивних умов. По-перше, велика кількість мешканців у поселеннях зумовила і велику чисельність членів у товариствах. По-друге, відсутність достатньої кількості фахівців призводила до поступової концентрації навколо ініціативної групи найбільш активної частини села, а іноді й цілої волості. По-третє, розвиток кредитної кооперації в Росії ініційований державою, якій було набагато легше працювати з меншою кількістю кооперативів, а не з безпосередньо сільськогосподарськими виробниками, які добре усвідомлюють прогресивне значення кооперації, як це відбувалося у Західній Європі, де значно заможніші селяни створювали нечисленні мобільні кредитні установи.

Динаміка чисельності членів і співвідношення в кредитних і ощадно-позичкових товариствах були різними для повітів Херсонської губернії. Як можна побачити з таблиці 11, у 1907 р. по Олександрійському і Тираспольському повітах кількість членів у кредитних товариствах була меншою, ніж в ощадно-позичкових, на відміну від інших повітів, де спостерігається протилежна картина. У 1913 р. ситуація змінилася. Чисельність у товариствах практично зрівнялася, а якщо в ощадно-позичкових вона й перевищувала, як у Єлисаветградському та Олександрійському, то ця різниця була незначною. На відміну від них, в Одеському повіті різниця між двома типами кооперативів була суттєвою. Так, пересічна чисельність в ощадно-позичкових товариствах була в 1,74 разу більшою, ніж у кредитних. Ці факти свідчать, на нашу думку, що поступово принцип пайового чи безпайового входження до товариства втрачав свою абсолютну значимість. В умовах державної підтримки обидва типи кооперативів зосереджували найбільш спроможну до нових умов існування частину сіл, що і зумовлювало приблизно рівні показники. Специфіка Одеського повіту, як відзначалося вище, полягала у великій кількості саме міського населення, де існувала значно вища концентрація мешканців.

Суттєве значення має той факт, що кредитна кооперація все ж таки сприяла підвищенню матеріального рівня селянства, хоч і не значною мірою, що зумовлювалося коротким терміном її існування. Не маючи узагальнюючих даних по Херсонській губернії, ми наводимо приклад Позоватівського товариства, який можна вважати загальним. З таблиці видно, як зросла господарсько-матеріальна забезпеченість селян, членів кооперативу, а також зменшилася чисельність господарств, що не мали худоби.

Проте, на нашу думку, іншою важливою проблемою є питання кардинальних змін у соціальному просторі селянства. Виділення з селянського середовища нових форм господарств – хуторів і відрубів – сприяло виникненню протистояння в лавах кооперації щодо ставлення до старих і нових форм господарювання. У лютому 1910 р. на I з'їзді представників дрібного кредиту Єлисаветградського й Олександрійського повітів (далі – I Єлисаветградський з'їзд),

на якому були делегати від 123 кредитних і ощадно-позичкових товариств [29], одним з головних було питання про ставлення до хуторян і відрубників. Початок дискусії викликало повідомлення про надання земством окремого кредиту для цих категорій селян.

Столипінська реформа досить активно змінювала соціально-економічну атмосферу села. Поява нових форм організації господарств на селі, безумовно, вплинула і на кооперацію, яка зіткнулася з новою проблемою – наявністю власників-селян. До неї до того ж додавалося питання про відповідальність членів товариства всім своїм майном.

У цій ситуації кооператори висловили невдоволення тим, що земство робить різницю між ними і хуторянами та відрубниками [30]. Проте щодо ставлення до нових форм господарств на з'їзді панували дві точки зору. Так, священник Єленьов, голова Солопівського кредитного товариства Єлисаветградського повіту, висловив думку, що треба обережно ставитися до прийому в кооперативи хуторян і відрубників. Його позиція зводилася до того, що члени громади не є власниками землі, якою користуються, і їх землі не можна описати. Не можна також продати і майно, необхідне для ведення господарства (кінь, фургон тощо). Таким чином, на перший погляд, за його словами, саме такий господар не вигідний для товариства, оскільки не має чого з нього брати за борги. Але саме така людина перебуває у громади на очах, вона йде до товариства тільки за власним бажанням з певністю, що товариство для неї корисне. Отже, саме така людина і є найбільш бажаною для кооперативу, навіть якщо вона бідна.

У своїй промові священник Єленьов торкнувся і проблеми хуторян і відрубників. Він уважав, що хоча вони й вигідні товариству, бо є власниками землі, майна, худоби, а отже і повністю платоспроможні, проте вийшли з-під контролю громади і в зв'язку з цим не можуть контролюватися товариством. Залишаючись поза контролем, вони можуть продати свою власність без відома товариства. Тому для такої категорії членів на з'їзді було запропоновано видавати позички тільки під заставу майна, а продаж власності здійснювати тільки через волосне правління після узгодження

з товариством. Також вимагалось, щоб нотаріуси не затверджували угоди на продаж майна хуторян і відрубників без підтвердження волосного правління про заклад майна в товаристві.

Проти такого підходу виступив священик І. Константинов, голова Куколівського кредитного товариства Олександрійського повіту. Він зазначив, що до товариств і раніше приймали осіб не з громади, а з інших станів, і вони користувалися тими ж правами, що й селяни, без всяких обмежень, хоча хуторяни і відрубники теж були повними власниками. У зв'язку з цим виникла дилема: або відмовитися від утисків прав хуторян і відрубників, або ж поширити такий підхід на всі категорії членів товариств, що можуть бути до них прирівняні.

У процесі дискусії священик Єленьов зауважив, що треба відрізнити "різничинців", які є місцевими жителями і всім відомі, й осіб нових, отже чужих, якими є хуторяни. Він запропонував новий варіант контролю, за яким хуторянам і відрубникам вищою владою заборонялося б здійснювати комерційні операції без дозволу сільської влади. Така пропозиція викликала гостру критику з боку кооператорів, які розцінили її як обмеження прав власності [31]. У постанові з'їзд висловив пропозицію про бажаність прийому до товариств хуторян і відрубників. Можна припустити, що значний вплив на прийняття саме такого рішення відіграло бажання залучити кредити земств, виділені для цих категорій селянства.

Наведена нами так детально суперечка між двома течіями, що виникли на І Єлисаветградському з'їзді, лідерами яких були священики Єленьов і Константинов, свідчить про складні процеси, властиві селянству в умовах формування нової категорії – власників. У дискусії, що розгорталася, ми можемо побачити, як важко селянство, а з ним і певна частина кооператорів, розставалася з мрією бачити у кооперативах нову, або точніше – оновлену, громаду. Проте соціальні й економічні перетворення, які впливали на свідомість селянства, формували ставлення до кредитних кооперативів як до структур суто комерційних, а не благодійних.

Наступне питання, яке викликало бурхливе обговорення серед представників товариств, було введення відповідальності всім майном. Згідно із законом від 14 грудня 1893 р. не мали право відчужувати за борги: надільну землю, навіть якщо вона викуплена, майно, яке слугувало основою господарства землеробського і промислового, а також майно, яке було необхідне для сплати податків, робочу і свійську худобу, якщо вона не була надлишковою. У зв'язку з цим ці ж категорії власності не мали права бути використані для застави під кредит [32].

Закликаючи кооператорів не підтримувати ідею відповідальності всім майном, священик Єленьов аргументував свою позицію тим, що така практика призведе до розорення селянства, і в першу чергу біднішої її частини. Іншу позицію висловив М. Левитський (заступник головуєчого). Вона зводилася до того, що відповідальність усім майном є формою прогресивною, адже таким чином полегшується робота товариств по вилученню боргів за позичкою, без чого не можна сподіватися на спроможність налагодити задовільно фінансову роботу в товариствах і завоювати довіру вкладників.

Відмінність поглядів кооператорів на проблему пояснювалася щирими бажаннями, з одного боку, захистити селян від розорення у випадку несплати боргу, а з іншого, – потребою прискорити впровадження фінансово-майнових важелів для стабілізації роботи по поверненню коштів. Вихід із складної ситуації було запропоновано священиком І. Константиновим. У своїй доповіді він, спираючись на глибокий аналіз, запропонував розглядати проблему у двох аспектах. По-перше, відповідальність перед товариством його членів обов'язково всім майном. По-друге, відповідальність членів товариства за його загальну дію тільки з обмежених обов'язків товариства. Роз'єднавши на окремі положення відповідальність членів і відповідальність товариства, священик І. Константинов чітко розділив на два окремі правові статуси: селянина – члена кооперативу і сам кооператив. Пояснював він пропозицію тим, що у випадку розорення товариства при відповідальності всім майном увесь тягар покриття боргів ляже на заможнішу частину

товариства, адже з бідних немає чого взяти, а це, з одного боку, підірве товариство, з іншого – відштовхне від нього заможних селян.

Після довгого обговорення з'їздом було прийнято рішення, за яким відповідальність за позички і за обов'язками товариства залишалася обмеженою, але її розмір збільшувався удвічі та розподілявся між усіма членами товариства без існуючих обмежень. Щодо зиску за борги товариству всім майном, але у випадку, коли це може загрожувати розоренню господарства, то рішення приймається за кожним окремим випадком на загальних зборах товариства [33].

Питання про відповідальність усім майном було дуже важливим для кооператорів. Воно порушувалося і на II Одеському з'їзді представників установ дрібного кредиту 22-24 травня 1911 р. На ньому кооператори теж прийшли до рішення, що відповідальність перед товариством господарства несуть нерухомістю, речовими знаряддями ремесла та сільськогосподарськими виробами [34].

Розуміючи необхідність відповідальності членів товариства всім майном, кооперативи не поспішали переходити до власної повної відповідальності, що, до речі, суперечило рейфайзенівському принципу організації кредитних кооперативів. Пояснити це можна тим, що за умов розвитку кооперації в Росії, за яких члени товариства мали суттєво різні стартові можливості, а це могло сприяти, у випадку ускладнення фінансово-економічної діяльності товариства, підриву найбільш стабільних господарств, на які ліг би весь тягар відповідальності. Такий розвиток подій був не вигідним, бо руйнувався найбільш економічно розвинутий прошарок господарств, що складала фундамент кредитних кооперативів, і кооператори це розуміли. До того ж, на етапі формування товариства кооператори і не потребували безоглядного переходу на принцип повної відповідальності. На 1913 р. внески й кошти, зайняті в державних і приватних установах, складала 13.626.850 крб., а розмір обмеженої відповідальності тільки 273 кредитних і 71 ощадно-позичкового товариства дорівнював 79.133.312 крб. [35], що в 5,8 разів перевищувало інвестовані кошти.

Така ситуація давала можливість для фінансового маневру й подальшого росту, а у випадку загрози економічній стабільності товариства забезпечувала збереження основи кооперації – селянських господарств, захищаючи їх від жорстоких розорювальних ударів в умовах ринкової економіки, до яких більшість з них ще не була підготовлена. Але показовим є факт, що 51 кредитне і 3 ощадно-позичкових товариства перейшли до необмеженої відповідальності, а це в свою чергу свідчить про те, що частина кредитної кооперації вже досить міцно закріпила своє фінансове положення.

Стосовно ставлення до повної відповідальності членів товариства перед ним власним майном, можемо констатувати, що в лавах кооператорів поступово сформувався суто економічний підхід. Кожний повинен нести відповідальність за завдані збитки кооперативу. Саме такий підхід стимулював формування нового менталітету власника, який відповідає за свої вчинки. Проте, на відміну від столипінського адміністративного знищення громади і насадження фермерських господарств, кооперація надавала селянам час для пристосування до нових умов. Заборона відчужувати землю і майно, що складала необхідний мінімум господарської структури, гарантувала селянам можливість у випадках невдач, які, без сумніву, чекали на них в умовах ринку, зберегти виробничий потенціал. Кооперативи, які виступали за повну відповідальність селянина майном, бажали гарантій стабільності своєї роботи. Проте долю кожного вирішував колектив, що гарантувало збереження господарства як економічного механізму, якщо воно визнавалося досить платоспроможним. Такі умови радикально різнилися від механізмів столипінської системи, де абсолютна економічно-правова самостійність селян робила їх значною мірою беззахисними перед стихією ринку, що, по суті, і було головною причиною гальмування реформи Столипіна.

Таким чином, кооперація ставала тією системою, яка згладжувала і пом'якшувала пристосування селянства до ринку, повільно формувала у селян почуття власної відповідальності та ламала старі погляди, що панували у громадах. Кооперативи, займаючись фінансовою діяльністю,

створювали для селян умови, за яких громадівська психологія витіснялася суто комерційною. Так, коли Глодоському товариству Єлисаветградського повіту громада запропонувала суспільний і громадський капітали, що складала 30 тис. крб., товариство відмовилося, бо запропоновані капітали були ні чим іншим, як боргами. Брати на себе ці борги і підривати фінансовий потенціал члени товариства відмовилися [36].

Важливе значення має вивчення соціального складу кооперації. Традиційно, розглядаючи цю проблему, дослідники висвітлювали її в цілому в кооперації, що має велике значення. З таблиці 13 видно, що переважну більшість у товариствах складали селяни, і це цілком зрозуміло для організації, яка служила їх об'єднанню. Проте вже в 1913 р. їх вагома частка скоротилася до 77,1% з 93,9% у 1908 р., що можна пояснити розвитком кредитної кооперації в містах і залученням до неї інших груп населення. Такі зміни сприяли подальшій якісній реорганізації кооперації, про що йтиметься далі.

На нашу думку, необхідно приділити більше уваги соціальному складові органів управління кредитних кооперативів. З таблиці 15 можемо бачити, що селянство і тут складало питому вагу – 68%. Всі інші соціальні групи мають значно менші показники і співпадають із загальними показниками їх рівня участі у товариствах. За наведеними Л. Файном даними по Ярославській губернії (таблиця 14), простежується аналогічна картина, що може свідчити про наявність загальної тенденції для всієї Російської імперії.

Проте картина суттєво змінюється при визначенні соціального складу голів правління – осіб, які вели роботу товариства і виступали лідерами кооперативу. З таблиці 15 видно, що селяни, які складали 68% правління, були представлені на посадах голів тільки 40%. Зовсім протилежна картина простежується щодо вчителів і духовенства. Так, складаючи лише 12,6% і 5,3%, вони в загальній кількості голів правління мали 32% і 14% відповідно. Враховуючи те, що дані наводяться тільки по 50 товариствам, ми не можемо стверджувати абсолютно, але все ж таки тут відкривається певна тенденція. Як свідчать дані з таблиці, практично всі

представники груп учителів, духовенства, а також купець і ветеринар були обрані на посади голів правління. Це пояснюється не тільки їх освіченістю і вмінням працювати з людьми, а й тим авторитетом, яким вони користувалися серед селянства.

Крім цього, на відміну від селян, міщан і купців, для яких кредитні кооперативи були головним або допоміжним джерелом поліпшення свого господарства, вчителі й священики йшли до товариств з місіонерськими ідеями просвіти, захисту та реформування селянської спільноти або збереження патріархальних традицій, і товариства для цього служили їм найкращим чином.

Проте робота в товариствах різними вчителями організовувалася не однаково. За свідченнями інспекторів дрібного кредиту Єлисаветградського відділення державного банку, у Криворізькому кредитному товаристві Херсонського повіту вчитель, очоливши правління, так і не зміг налагодити належним чином рахівництво, справочинство і позичкові операції, хоч товариство вважалося досить міцним [37]. У Калинівському товаристві, на відміну від попереднього, учитель Т. Складнев, який був його організатором, не тільки поставив належним чином усі види роботи, а й підготував собі заміну – рахівника Медведєва [38].

Одне з визначних місць в управлінні кредитними кооперативами належало, як вже вказувалося вище, духовенству. Його роль у розвитку кооперації губернії була досить значною. Наведені раніше факти їх активної участі священнослужителів у діяльності І Єлисаветградського з'їзду є досить переконливі. Вони вели активну роботу і в товариствах. Слід зазначити, що ця діяльність значною мірою залежала від їх людських якостей. Священик І. Константинов, який згадувався нами раніше, налагодив роботу в Куколівському і Войківському товариствах Олександрійського повіту. У подальшому він активно впроваджував різні новації у кооперативній роботі, і саме йому належала ініціатива створення Олександрійської спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств, яку він і очолив. Досить плідно працював і священик Мерганський у Красно-Кам'янському кредитному товаристві [39]. Священик В. Додіє, голова

правління Петрино-Микільського кредитного товариства, був організатором і ввійшов до складу ради Єлисаветградської кредитспілки разом із священиком К. Кващенком [40].

Проте не завжди священики відігравали позитивну роль. Так, за інформацією інспекторів дрібного кредиту, Г. Богданов (Свято-Дмитріївське кредитне товариство), І. Іллічевський (Щасливцевське кредитне товариство) та Ф. Белінський (Воскресенське кредитне товариство), що працювали в Олександрійському повіті, використовуючи свій вплив і неосвіченість селян, сконцентрували все керівництво товариств у власних руках, фактично перетворившись на одноосібних керівників [41].

У цілому ж діяльність представників інтелігенції та духовенства сприяла розвитку кооперативів, іноді саме їм вдавалося виводити товариства з стану повного краху. З обранням до складу ради Новгородківського кредитного товариства священика, агронома і земського гласного, за свідченнями перевіряючих ці товариства інспекторів дрібного кредиту, робота у них відразу ж налагодилася і була правильно організована [42].

Важливим для розуміння ролі інтелігенції та духовенства в кооперативному русі є той факт, що вони були носіями не тільки певних поглядів і освіти, а також надзвичайно активно займалися власним господарством, подекуди в досить значних розмірах, і здавали землю в оренду [43]. Це, без сумніву, збільшувало їх вагу в очах селян і свідчило про значну роль, яку відігравали представники духовенства та інтелігенції в кооперативному русі Херсонської губернії. Роль духовенства, яка замовчувалася в радянській історіографії, на нашу думку, була високою саме завдяки впливовому положенню цієї категорії у суспільстві. Очолюючи кредитні кооперативи і спілки, духовенство своїм авторитетом підтримувало їх.

Після реформи 1861 р. у нечорноземних губерніях склалася аграрна та соціальна напруга, яка була пов'язана з переобкладанням землі викупними виплатами. У чорноземних губерніях ситуація в 60-ті та 70-ті роки була спокійною, розвивалися елементи селянського капіталізму. Проте в 80-ті роки і в них відбувається різке падіння рівня життя в

результаті демографічного вибуху [44]. Умови розвитку поміщицьких господарств склалися теж не найкраще. Імпорт дешевого збіжжя з Америки викликав у Європі з першої половини 70-х до середини 90-х років кризу збуту сільськогосподарської продукції. Це призвело до скорочення поміщицького землеволодіння в Росії на 11,7 млн. десятин у 1887-1905 рр., до того ж близько 50% поміщицької землі вже перебувало в оренді у селян, тобто розпочався процес переміщення центру сільськогосподарського виробництва на селянські господарства [45].

Всі ці зрушення викликали загострення аграрного питання. Вирішити його шляхом забезпечення селянства поміщицькою землею було дуже важко. Вся земля, що належала державі і поміщикам, складала 112 млн. десятин у 1900 р. Селяни мали 131 млн. дес. На території європейської частини Російської імперії проживало 86 млн. селян [46]. Прості підрахунки показують, що при рівному перерозподілі державної та поміщицької землі на одного селянина припадало по 1,3 дес., що практично не змінило б ситуації, а за нового демографічного вибуху знову б склалася аграрна криза. Якщо б землю виставили на продаж, то переважна її частина опинилася б в руках сільської буржуазії, яка мала потрібні кошти, а більша частина селянства знову б залишилася без землі.

Спроба С.Ю.Вітте провести часткове відчуження поміщицької землі викликала протест з боку дворянства. До того ж руйнація адміністративними заходами поміщицьких господарств, і особливо тих, що стали на капіталістичні рейки, була недоцільною. По-перше, як ми говорили, це не змінило б ситуації з аграрною кризою в принципі. По-друге, такий крок не сприяв би розвитку агрокультури, бо руйнувалися організовані на капіталістичних засадах господарства, а просте механічне і незначне збільшення розмірів селянських господарств більшою мірою навряд чи сприяло б їх вдосконаленню. По-третє, такий підхід підривав принцип недоторканості приватної власності, що було недопустимим, а також протиставляв би дворянство державі.

Слід також зазначити, що не стільки безпосередньо малоземелля (хоч і цей фактор був суттєвим) впливало на

рівень розвитку селянських господарств. Як відзначав О.Чаянов, головною причиною був низький рівень агрокультури. Так, урожайність пшениці в Англії складала 138 пудів з десятини, у Німеччині – 121 пуд, у Франції – 79, в середньому по Росії – 42 пуди [47], а на Півдні України і того менше – 26,6 пуди [48].

Розглядаючи проблему низького рівня розвитку селянських господарств, О.Чаянов виділив декілька причин: малоземелля, яке в свою чергу призводило до погіршення обробітку землі; бідність селян через високі податки, викупні платежі, переоплати за необхідні товари, сировину, реманент; низький рівень знань і тягар місцевої та центральної влади над активністю селян. Проте теза про вплив малоземелля на рівень агрокультури, визначена О.Чаяновим, суперечить наведеним ним же фактам про те, що господарства з розміром наділу до 5 десятин у Росії складали лише 23%, а в Німеччині – 76%, у Франції – 71%, у Бельгії – 90% [49], але ці країни мали розвиток сільського господарства набагато вищий, ніж у Російській імперії.

Вихід з кризи він вбачав у соціалізації та у відчуженні поміщицьких земель [50]. Проте ці заходи були неможливими в умовах царизму, де дворянство було панівною верствою. До того ж, як відзначалося нами раніше, навряд чи вихід з кризи треба було шукати у збільшенні селянських наділів за рахунок поміщицької землі. На нашу думку, традиційний погляд, що саме “ліквідація поміщицького землеволодіння була першочерговим завданням аграрної революції” [51], можна вважати правильним тільки у випадку визнання шляху революції – суцільної руйнації як єдино можливого для вирішення складних соціально-економічних і психологічних аспектів аграрної сфери. Проте з огляду на минулу історію селянства можна визнати, що доцільніше було б шукати такий механізм, який би, перш за все, суто економічними методами сприяв поліпшенню селянської агрокультури і забезпечив би селянству перехід до ринкової економіки з найменшими втратами, особливо в умовах притаманної їм катастрофічної нестачі коштів. І тут, на нашу думку, важливо розуміти, що земельну кризу можна вирішувати тільки за рахунок землі господарств усіх станів, що не витримували конкуренції та

розорювалися. У зв'язку з тим, що селянство було менш захищеною групою, саме для нього й був потрібен захист.

У вирішенні питання про вихід з аграрної кризи і в розробці з цього приводу конкретних заходів виключне місце належить С. Вітте, а також очолюваній ним Особливій нараді з потреб сільськогосподарської промисловості (1902-1905 рр.).

Працюючи в умовах, коли, з одного боку, треба було зберегти недоторканість громади і надільного землеволодіння за маніфестом від 26 лютого 1903 р. і згідно з указом Сенату від 8 лютого 1904 р., а з іншого – запобігти подальшому загостренню аграрної кризи, що вела до соціального вибуху, Вітте розробив концепцію подолання перешкод з урахуванням реалій того часу. Тому його програма не була, як уважав А. Корелін [52], переплетенням капіталістичних починань і феодалських пережитків.

Запропонований Вітте шлях спирався на ненасильницькі методи і надавав певну економічну захищеність значній частині селян. Так, одним із головних завдань програми була спроба захистити малоземельне селянство від втрати землі [53]. У цілому всі заходи в контексті реформи були спрямовані на те, щоб закріпити за селянами землю в приватне користування, поступово зрівняти їх у правах з іншими верствами населення, надати право виходу з громади з виділенням землі після сплати викупних платежів, перетворити громаду, яка вичерпала свої прогресивні можливості, у спілку земельних власників, об'єднаних суто господарськими інтересами [54]. Для здійснення реформи Особливою нарадою був розроблений комплекс заходів: створення показових господарств, дослідницьких пунктів, розповсюдження вдосконалених систем землеробства та сільськогосподарських знарядь, ліквідація черезсмужжя, поліпшення системи використання державних земель, створення законодавства з оренди, сприяння розвитку кустарних промислів, організація сільськогосподарських кооперативів, а також системи дрібного кредиту [55]. Саме створення кредитних кооперативів повинно було стати тим фундаментом, на якому базувалася докорінна зміна соціально-економічного становища селянства [56]. Адже будь-яке виробництво потребує перш за все певного капіталу,

а саме в цій сфері кредитна кооперація повинна була відігравати роль фундатора фінансової стабілізації селянства.

Ми поділяємо погляд, що царський уряд не зміг до кінця вирішити всі соціально-економічні і політичні проблеми, зокрема й аграрну, які, дійшовши критичної межі, викликали соціально-політичний вибух 1917 року і сприяли розгортанню жорстокої громадянської війни. Проте наша мета – розкрити всі ті позитивні знахідки і впровадження, які були зроблені на початку ХХ століття в галузі розвитку кредитної кооперації, і як вони вплинули на селянське господарство, що входило до системи товарно-грошових відносин.

Найважливішою функцією для кредитних кооперативів, як це вище вже зазначалося, було надання фінансової підтримки селянству. У зв'язку з цим збільшення і структурні зміни обігового капіталу є найкращим показником рівня кооперації. З таблиці 18 видно, що відбувається поступове збільшення коштів товариства Херсонської губернії, і вже в 1915 р. вони становили 25.259.852 крб. При чому збільшення було не тільки абсолютним. Якщо в 1906 р. на одне товариство припадало 11.064 крб., то в 1915 цей показник збільшився до 57.540 крб.

При розгляді динаміки розвитку обігового капіталу в перерахунку на одного члена (таблиця 16) дає нам наявну картину. Так, ми можемо спостерігати поступове збільшення коштів на одного члена по всіх повітах за винятком Одеського, де на одного члена ощадно-позичкового товариства цей показник скоротився з 183 крб. у 1906 р. до 132,5 крб. У цілому ж цей показник пересічно по губернії становив у 1913 р. 76 крб., що у 2,9 рази більше, ніж було у 1906 р.

Іншою характерною ознакою є те, що показник кількості коштів на одного члена товариства в ощадно-позичкових вищій. Пояснюється це наявністю у капіталах цих товариств пайових внесків, яких не було в кредитних товариствах, а з 1911 р. в ощадно-позичкових товариствах був вищим і показник внесків (таблиця 17).

Найбільша кількість грошей, що припадала на одного члена товариства, була в Херсонському й Одеському повітах.

Саме в цих повітах товариства вели найбільш активно роботу для залучення грошей місцевого населення. З таблиць 19, 20 видно, що товариства Херсонського повіту зосереджували найбільшу частку коштів, залучених кооперативами губернії. Так, на 1913 р., складаючи лише 24,2% кооперативів губернії, ними було залучено 31,8% усіх капіталів. Після Херсонського повіту іде Одеський, в якому відсоток коштів перебільшує відсоток членів товариства. В інших повітах ситуація була протилежною, і там товариства мали набагато менше коштів.

Кредитні кооперативи досить активно залучали місцеві кошти. Як можна бачити з таблиці 17, частка внесків у кредитних товариствах становила в 1906 р. 36,1%, а в ощадно-позичкових – 44,4%. У 1909 р. співвідношення змінилося, і вже в кредитних товариствах показник внесків складав 58,9%, що було більше, ніж в ощадних. Проте на 1913 р. вага внесків у ощадно-позичкових знову була вищою і складала 55,2%, що пояснюється значним відсотком серед внесків ваги міщанства, адже значна частина ощадно-позичкових товариств існувала у містах, містечках і посадах, де населення було заможнішим, ніж селяни. У цілому зростання ваги внесків свідчить про зростання довіри населення до кредитної кооперації, що без сумніву є найкращим підтвердженням її фінансової стабільності. Так, за даними, наведеними у таблиці 21, на 1909 р., тобто на кінець першого п'ятиріччя розвитку кредитної кооперації за новим Положенням 1904 р., державні надходження складали меншість, а головним джерелом фінансування були місцеві надходження і зростаючі власні капітали товариств.

У зв'язку з тим, що кошти, внесені до основного капіталу товариств, давали низькі дивіденди, всі кошти переважно надходили як внески і займи. Це давало більший прибуток [57]. Проте і в основний капітал інвестувалися кошти приватними особами. З таблиці 22 видно, що такі надходження приватного характеру були властивими більше для кредитних товариств. Разом з цим основні капітали цих товариств поповнювалися значною мірою земськими і державними коштами. В ощадно-позичкових товариствах переважали власні кошти, які формувалися переважно з пайових внесків.

Успішна діяльність товариств в організації дешевого кредиту для селянства, яке сплачувало 8-12% за позички, сприяло підриву панівного становища лихварського капіталу. Беручи з селян 30-50%, лихварі отримували великі прибутки. Втративши клієнтів, вони змушені були нести кошти до товариств, хоч у процент із внесків був невеликим, але в них не було вибору. Таким чином, кредитні кооперативи не тільки захистили селянство від лихварського капіталу, що розорював тих, а й, що на нашу думку не менш значимо, залучили цей капітал до товариства і змусили працювати на себе.

Однією з головних функцій кредитної кооперації було надання позичок селянству. Проте як видно з таблиці 17, спостерігається тенденція скорочення цієї форми. Так, у 1915 р. обсяг позичок у кредитних товариствах складав 73,9%, а в ощадно-позичкових – 71,6% від загального капіталу (це менше, ніж у 1906 р. на 16,2 і 19,6 % відповідно). Цей факт пояснюється не стільки скороченням попиту, скільки розгортанням інших форм діяльності в товариствах, про які йтиметься далі. Самі ж позички розподілялися за призначенням на декілька груп [58]. Традиційно виділяли групи позичок невиробничого характеру, які йшли не на потреби господарського виробництва. Але, на нашу думку, такий підхід не зовсім правильний, адже для селянства їх побут був невід'ємним від господарства, що є характерною ознакою дрібнотоварного виробництва. Отже, будь-які витрати, навіть на перший погляд зовсім не виробничі, по суті своїй служили функціонуванню селянської сім'ї як єдиного побутово-виробничого комплексу. Так, позички, які витрачалися на сплату боргів (таблиця 24), мали суто господарське призначення, бо таким чином вирішувалося питання заборгованості господаря, і йому не треба було продавати власне майно, сировину, реманент тощо, коли він ще не отримав кошти за врожай. Тобто він не скорочував розмір матеріального забезпечення свого господарства, що без сумніву є акція господарського призначення. Тому визначені А. Корелінім позички на придбання товарів для продажу, сплату боргів, особисті витрати, житлові будівлі, які складала 21,4% у 1914 р. як негосподарські, такими не були, а

певною мірою мали опосередкований господарський характер.

Треба також зазначити, що не тільки існувала тенденція поступового скорочення відсотка позичок, а й певна відмінність в обсягах позичкових операцій за видами кооперативів у повітах. З таблиці 23 видно, що вага позичкових операцій вища у кредитних товариствах, а в ощадно-позичкових вона менша. Особливо низький рівень в Одеському і Херсонському повітах, що є наслідком залучення значно більших коштів населення (таблиці 19, 20), і отже можливість розгортати інші види операцій. Відмінність становить тільки Єлисаветградський повіт, де вага позичок в ощадно-позичкових товариствах складала 91,4%. Таке явище є наслідком того, що товариства цього повіту залучають значно менше коштів, ніж становить вага їх членів відносно загальногубернських показників, а отже на одного члена припадало коштів менше, ніж в інших повітах у товариствах цього типу (таблиця 16).

Як видно з таблиці 25, у товариствах поступово зростає обсяг посередницьких операцій. Так, у 1906 р., вперше в губернії, здійснили такі акції два товариства: одне продало збіжжя, а друге закупило реманент для своїх членів. У 1909 р. посередництвом займалося вже 31 товариство, й обсяг операцій цього типу збільшився за 3 роки в 25 разів. У 1910 р. Херсонська губернія в Російській імперії була лідером у цій галузі, і посередництвом займалося 25% [59], тобто приблизно 78 товариств. Це свідчить про швидке поширення серед кредитних кооперативів Півдня нової форми діяльності, що несла кооперативам певні прибутки.

Головними об'єктами купівлі були сільськогосподарські знаряддя, насіння трав і зернових культур, сировина для ремісників і кустарів, а також частина коштів йшла на оренду землі [60]. Вже починаючи з кінця XIX ст., оренда була дуже розвинута в губернії й поширена значно більше, ніж в інших регіонах Росії. Проте в той час спроби товариств орендувати землю для селян, хоч і мали місце [61], але набули поширення тільки з розвитком кредитних та ощадно-позичкових товариств. Так, в Ізраїлівському ощадно-позичковому товаристві Єлисаветградського повіту зняли в

оренду громадську землю, яка раніше діставалася тільки багатим колоністам. Усю орендовану землю на торгах було розпродано між членами товариства по 2-3 десятини за 6-17 крб. 50% суми, сплаченої за землю, зараховувалося у вигляді позички, і товариство отримувало 3-х відсоткову ставку. Для того, щоб запобігти перепродажу землі і захистити членів товариства, придбану землю заборонялося переорендувати. Це вперше дало можливість, за твердженнями керівництва товариства, забезпечити незаможні верстви землею і організувати чотирипільну систему в господарствах. У Маловиськівському товаристві за допомогою земського агронома Кузьменка був розроблений контракт, за яким товариство отримало в оренду 1100 дес. землі на 6 років по 12 крб. за дес. щорічно. Виплати здійснювалися кожного року по два рази. До цього селяни взагалі не орендували землю, а отримували її через перекупників, сплачуючи велику ренту [62].

З початком переселенської політики товариства іноді купували землю у переселенців, які не могли її продати в своєму селі, і вбачали в цьому корисну перспективу. Оцінка цих новацій деякими кооперативними діячами як використання скрутного становища переселенців [63], не мала під собою підстав, адже справа була вигідною для обох сторін. Проте нова форма діяльності товариств не обумовлювалася статутом і не була у зв'язку з цим підтримана місцевою адміністрацією і державним банком. Таким чином, спроби товариств організувати торгівлю землею і створити власні кооперативні ділянки, що повинно було служити інтересам і товариства, і його членів, не знайшли підтримки державних чиновників, які сліпо дотримувалися букви закону, що на той час вже відставав від реальних можливостей і бажань кредитних кооперативів. Отже, далекосяжні перспективи щодо посилення економічної бази товариств залишилися нереалізованими.

Значне місце в посередницькій роботі товариств посідали операції із забезпечення своїх членів сільськогосподарським знаряддям, різними машинами і технікою. У 1909 р. вчитель Є. Берзон – голова правління Ізраїлівського ощадно-позичкового товариства й ініціатор створення споживчого товариства

[64] – розпочав роботу із закупки в Єлисаветграді сільськогосподарських машин. Купуючи їх великими партіями за наявні кошти, товариство отримувало знижку в 25%, а продаж членам товариства здійснювався шляхом довгострокового кредиту з надбавкою лише у 5-6%. Це давало товариству 2-3% чистого прибутку від кожної операції, а селяни отримали можливість купувати машини. За умов сплати повної суми за товар вони втрачали таку можливість у зв'язку з відсутністю потрібних капіталів, які були у товариства.

Також у товаристві були проведені операції і з постачання зінгеровських швацьких машинок, які продавалися членам товариства на виплату на 2-3 роки. У зв'язку з тим, що великі партії мали знижки, машинки коштували селянам при придбанні через товариство дешевше, ніж з магазину, а товариство отримувало по 18 крб. прибутку з кожної машинки [65]. Проте в цілому для товариств Олександрійського та Єлисаветградського повітів торговельні відносини з фірмами-виробниками і постачальниками машин склалися не зовсім сприятливо й посередницькі операції такого плану вважалися небезпечними, а приступати до них треба було за рішенням І Єлисаветградського з'їзду обережно [66]. З 1911 р. ситуація змінилася на краще, і на II з'їзді представників товариств Олександрійського та Єлисаветградського повітів було констатовано, що фірми змінили умови продажу машин, увівши до них значні пільги для товариств [67].

Без сумніву, зміна в позиції компаній з виробництва сільськогосподарських машин була викликана активною роботою товариств, працівників державного банку, що курирували кооперативи, та місцевої адміністрації, а також і вигідність цієї торгівлі. Першим, хто звернув увагу на вигідність торгівлі з товариствами у Херсонській губернії, було керівництво заводу “Гена” в Одесі. Ще в 1907 р. воно звернулося до відділень державного банку, які обслуговували Одеський, Тираспольський, Ананьївський та Херсонський повіти, з проханням надати допомогу в організації торговельних контактів з товариствами. Керівництво заводу “Гена” пропонувало умови продажу з 20% знижкою сільськогосподарські машини 31-го найменування як вітчизняного, так іноземного виробництва. Свою позицію правління поясню-

вало тим, що воно вбачає в товариствах не тільки майбутнє сільського господарства, а й вважає їх головними споживачами своєї продукції [68]. Таким чином, у Херсонській губернії вже в 1911 р. встановилися досить тісні контакти між фірмами і товариствами на пільгових умовах, що відзначалося навіть центральними державними установами [69]. Нові торговельні контакти сприяли розширенню посередницьких операцій постачання населенню сільгоспмашин і реманенту, а з іншого боку стимулювали розвиток самої промисловості, поширюючи ринки збуту.

Другим важливим напрямком посередницьких операцій була реалізація виробів селян, кустарів, ремісників. У 1909 р. обсяг операцій цього профілю складав 490.121 крб. (таблиця 25), що становило 8,2% коштів обігового капіталу, а в 1907 р. цей показник дорівнював тільки 1,7%.

Особливої фінансової підтримки потребували кустарі й ремісники. Так, у Новогеоргіївському товаристві Олександрійського повіту, що складалося на дві третіх з кустарів, вироблялося за рік 20 тис. фургонних ходів, перероблялося більш як 50 тис. пудів заліза, на 100 тис. крб. лісу, з якого виготовляли віконні рами, двері, меблі тощо. Кустарі товариства гостро потребували скла, металевого товару і найголовніше – дешевого кредиту в зв'язку з тим, що були незаможними. Це змушувало їх звертатися до купців, торговців, перекупників, переплачуючи їм 30% за сировину і отримуючи кредити під високі проценти. Такі кабальні умови призводили при розрахунках до повної втрати виробленого кустарями товару. На I Єлисаветградському з'їзді було запропоновано створити кооперативний банк, який би фінансував Новогеоргіївське товариство в розмірі 50 тис. крб. щорічно. За розрахунками кооператорів, кустарі таким чином одержали б дешевий кредит і забезпечили населення необхідними виробами з металу і лісу, а всі прибутки залишалися б у кооперативах. До того ж ці прибутки, за підрахунками, були значними. Планувалося, що через декілька років товариство давало б 100 тис. чистого прибутку щорічно, а обсяг продукції, що виготовлялася, збільшився б у 10 разів [70]. Таким чином, гарантувався захист дрібних

ремісників від грабіжницьких дій крупного капіталу перекупників і лихварів.

Активна робота з посередництва заохочувала кооперативи розпочати активну банківську діяльність. У травні 1911 р. на II Одеському з'їзді представників дрібного кредиту це питання було порушено [71]. У 1912 р. вже планувалося створити в Одесі на базі філії Московського народного банку фінансовий центр, що надав би можливість розгорнути повномасштабну банківську роботу [72]. Деякі товариства вже займалися таким видом діяльності. Так, Олександрійське ощадно-позичкове товариство, що складалося на 73,5% з представників торгово-промислової сфери, вже досить давно і успішно проводило банківські операції [73]. Саме ощадно-позичкові товариства були лідерами в цьому напрямку діяльності.

Накопичення вільних коштів у товариствах, які на 1913 р. становили 395.345 крб. (таблиця 18), підштовхувало кооперативи до пошуку нових об'єктів їх використання. У Новобузькому товаристві Одеського повіту в 1912 р. побудували черепично-цегельний завод. Усі витрати склали 64.081 крб. За підрахунками правління товариства, при врахуванні всіх витрат на сировину, управління, амортизацію, ремонт споруд і машин та брак чистий прибуток складав би 6.207 крб. щорічно, що гарантувало товариству повну окупність капіталів, вкладених у завод вже через 10 років [74]. У Калинівському товаристві Херсонського повіту в 1913 р. відкрили ветеринарний пункт, що дало можливість зупинити в районі щорічну пошесть на коней [75].

У товариствах губернії також почали створюватись молочні ферми, організовуватись заготівля і продаж яєць, створювалися склади сільськогосподарських машин і реманенту [76]. Товариства намагалися брати активну участь в меліоративних роботах, організовували прокатні пункти сільгоспобладнання [77]. Так, загальний обсяг послуг прокатного пункту Покровського кредитного товариства Херсонського повіту за період з 1905 по 1911 рік склав 30.000 карбованців, а товариство отримало з цього 2,5 тис. чистого прибутку [78]. І це в умовах гострої конкуренції з діючими в селі Покровському одного земського і двох приватних

прокатних пунктів. Вибір був значно більший, ціни нижчі, надавався також 2-х річний кредит з 8% річних.

Незважаючи на те, що періодично частина товариств закінчувала рік зі збитками, в цілому розвиток фінансової бази був успішним. Так, прибутки перевищували збитки і витрати (таблиця 18). За короткий час кредитні кооперативи набралися досвіду і виступили конкурентами приватного капіталу. Криворізьке кредитне товариство Херсонського повіту, незважаючи на певні недоліки в роботі, успішно працювало в умовах конкуренції з приватним банком і товариствами взаємного кредиту, де дивіденди на внески були вищими. З таблиці 26 видно, що товариство не тільки нарощувало потенціал, а й залучало значну частину коштів місцевого населення. Показник внесків у товаристві вищий за середній по губернії у 1913 р. (таблиця 17). А кількість коштів, що припадала на одного члена кооперативу, складала 99,5 крб., а це перевищувало аналогічні показники як у повіті, так і значною мірою в губернії (таблиця 16).

Розширення у товариствах різноманітних посередницьких операцій сприяло матеріальній забезпеченості селянських господарств і полегшувало селянству існування в умовах ринкових відносин. Активізація товариств на ринку товарів і сировини викликала протидію з боку крупного капіталу, який починав втрачати своє неподільне панування. Так, активна діяльність споживчого й ощадно-позичкового товариств у Ізраїлівці, спрямована на захист трудової частини села, викликала гостре незадоволення з боку місцевих багатіїв. Для того, щоб дискредитувати нові починання, проти вчителя Є. Берзона, лідера кооперативів, було організовано кампанію наклепів і гоніння [79].

Розвиваючи свій потенціал, кредитні кооперативи не тільки, як відзначалося вище, почали створювати різні структури і розгортати нові форми роботи, спрямовані на підвищення рівня селянства і задоволення його потреб, а й активно розпочали здійснювати підтримку та налагоджувати спільну роботу з сільськогосподарськими і споживчими товариствами [80].

Треба зауважити, що аналогічні види діяльності велися в губернії земствами. До 1913 р. ними було відкрито 50 складів

сільгоспмашин і знарядь: в Херсонському повіті – 21, в Олександрійському – 10, Тираспольському – 7, Одеському, Ананьївському та Єлисаветградському – по 4. Разом зі складами земства організували в губернії 313 прокатних станцій із 2.937 знаряддями [81].

Також земствами велася активна робота в галузі підвищення агрокультури села. Проте ця робота мала характер благодійності і тому сприймалася селянством з прохолодою, хоча вони і не відмовлялися користуватися послугами, що їм надавалися установами, створеними земствами. З появою товариств вся діяльність поступово переносилася безпосередньо в середовище селян, роблячи їх не тільки споживачами, а й організаторами. Товариства ставали тією школою, де селянство навчалося новим принципам комерції, організації та управління, агрокультури в умовах товарно-грошових відносин, використовуючи фінансово-виробничий потенціал скооперованого села.

Всі ці суттєві зміни, які вносила кооперація в селянське середовище, стали можливими тільки після впровадження в життя програми реформування села, що була започаткована С. Вітте. Саме його ініціатива поклала початок радикальним змінам, суть яких зводилася до виводу селянства на новий соціально-економічний рівень, де кредитній кооперації відводилася одна з найважливіших ланок – фінансового фундаменту аграрних перетворень. Через нові для селянства механізми економіки воно отримало можливість включати власні правові відносини у сферу громадського ладу, вийти на нове поле діяльності для вирівнювання своїх правових відносин з іншими станами.

3. Кредитна кооперація й органи державної влади

Як зазначалося в попередньому параграфі, саме держава стала стимулюючою і провідною силою в організації кредитної кооперації. Суцільна державна опіка над кооперацією послужила формуванню погляду, що товариства не мали нічого спільного з реальними кооперативами, а виконували функції установ державного банку на місцях. Вважалося, що самодіяльність товариств була обмеженою,

інспектори дрібного кредиту буквально керували ними. Крім того, панувала думка, що селяни використовували товариства тільки для отримання позички і вже потім втрачали з ними будь-які контакти. У зв'язку з цим вважалось, що товариства не проводили ніякої кооперативної роботи. Кооператорів турбувала і певна пасивність керівництва в товариствах, що не сприяло поліпшенню їх діяльності [82].

Всі визначені негативні явища, які певний час фіксувалися в кооперативному русі, можна пояснити тим, що це відбувалося на етапі становлення і було деякою мірою пов'язано з незрілістю кооперативів та правовою неосвіченістю населення. Стосовно ж контролю з боку держави, то цей чинник пояснювався в другому параграфі. Треба також зосередити увагу на тому факті, що держава, фінансуючи товариства, бажала простежити і проконтролювати правильність використання коштів. Це мало позитивне значення на етапі формування товариств і особливо при врахуванні попереднього досвіду розвитку кредитної кооперації в Росії до 1904 р. На нашу думку, факт державного впливу і контролю є абсолютно об'єктивним явищем для російської кооперації. Проблема полягає в питанні, чи відзначався вплив держави на кооперацію на початковому етапі прогресивним характером.

Практична відсутність фахівців на місцях дуже сильно гальмувала організацію фінансово-позичкової роботи належним чином. Це головний елемент діяльності товариств, і від того, наскільки він був правильно поставлений, залежало надходження прибутків та залучення приватних коштів, без чого подальший розвиток кредитної кооперації був неможливим. Отже, саме на цьому тлі і розгорталася активна робота відділень державного банку з підготовки кадрів, а також допомоги товариствам правильно організувати всі види діяльності. Першочергове значення мала технічно досконала організація позичкових операцій [83]. Тут робота інструкторів досягла значних позитивних результатів, про що свідчить досить низький рівень неповернених позичок. Як можна бачити з таблиці 27, у кредитних товариствах показник неповернених позичок був вищим, ніж в ощадно-позичкових. Це пояснюється принципом пайового внеску при вступі, що

значною мірою стимулювало фінансову відповідальність селян. Проте в цілому по губернії за 1907-1913 рр. він коливався у межах 1,3%-6,2%. Той факт, що з роками відсоток прострочених позичок зростав, є наслідком залучення до товариств широких верств селянства, яке у своїй масі було неоднорідним. У зв'язку з цим зростала і чисельність відрахованих за ці порушення (таблиця 3).

Важливим у роботі державного банку було надання рекомендацій товариствам з питань правильного і доцільного використання накопичених коштів, залишки яких почали з'являтися. Так, для Кам'янського кредитного товариства Херсонського повіту було запропоновано витратити залишки на: організацію чорного пару, оренду землі, створення прокатного пункту, кредитування споживчого товариства або ж вкласти кошти в цінні папери. Для того щоб знизити наплив внесків у товариство, за якими воно вже не мало можливостей сплачувати дивіденди без нанесення шкоди власній фінансовій стабільності, банк запропонував скоротити ставки по них, що надало б можливість знизити приплив коштів [84]. Така пропозиція базувалася на тому, що за існуючими правилами товариство не мало права займатися багатьма видами фінансово-комерційної діяльності. У зв'язку з цим банк, шукаючи виходу із ситуації, що склалася, намагався обмежити активність товариства.

Недосконалість кооперативного законодавства виявилася у тому, що воно після прогресивного кроку прийняття Положення 1904 р. і підтримки товариств на етапі їх становлення зі зростанням фінансово-виробничого потенціалу кооперативів, гальмувало їх розвиток, відстаючи від стрімкого росту кооперативного руху. Це було наслідком непослідовності царизму, який, з одного боку, бажав підтримати селянство, з іншого – не бажав піднесення селянства та поширення у його середовищі буржуазних тенденцій. Проте, якщо поступово політика держави стосовно кооперації набувала гальмуючого характеру [85], то це можна віднести до центральних установ. На місцях державні структури робили все, аби сприяти розвитку кооперативів. Особливо це стосується відділень державного банку та комітету у справах дрібного кредиту. Так, відділення банку

докладали максимум зусиль у межах, визначених чинним кооперативним законодавством, для врятування фінансового становища товариств, де без втручання просто неможливо вже було обійтися. Коли в Тернівському кредитному товаристві Єлисаветградського повіту ситуація стала загрозливою і воно втратило всі внески, інспекторами було проведено роботу з налагодження позичкових операцій. Через два роки товариство отримало перший прибуток [86].

Піклуючись про вигоду товариств, інспектори досить часто робили фінансовий аналіз комерційних і фінансових починань товариств. У 1911 р. Покровському товариству Херсонського повіту був запропонований проект зерносховища іноземного зразка замість їх власного проекту, що потребувало менших витрат і відповідало більшим вимогам [87].

Треба відзначити, що погляд про залежність товариств від державного фінансування базувався на хибних підставах. Як зазначалося у попередньому параграфі, це джерело надходжень досить швидко перестало бути головним. Але держава прагнула до збереження стабільності у товариствах. Тому коли вони розгорнули посередницькі операції та потребували додаткових коштів, швидке залучення яких було складним, банк розпочав фінансування цих акцій. У 1910 р. міністерство фінансів видало положення, за яким товариствам виділялися додаткові позички з фондів державних ощадних кас. Вони складали 10 тис. крб. і надавалися під 5% річних. Термін погашення становив 9 років і вступав у силу через 5 років після отримання позички [88].

Активна опіка над товариствами з боку фінансових структур базувалася на розумінні державними урядовцями потреби підтримки та захисту молодих організацій. Певну турботу викликали епізоди розповсюдження на кооперацію політичних перипетій. Так, у червні 1907 р. у м. Херсоні було створено Херсонське ощадно-позичкове товариство при відділенні Союзу Російського Народу (СРН). Організаторами його виступили 43 члени СРН, а одним із положень статуту була вимога про те, що вступати до товариства можуть тільки члени організації [89]. У своєму зверненні до губернатора управитель комітету в справах дрібного кредиту висловив як

власну, так і позицію всього відомства. Вона полягала в тому, що вважалось небажаним домішувати до кооперації – організації, яка переслідує виключно господарські цілі, – елементи партійності на суто політичній основі і, що тим більше небажано, пов'язувати саме існування кредитного кооперативу з якоюсь партією. У зверненні зазначалося, що як недоречно ставити певні політичні погляди умовою вступу до товариства, так само і не можна забороняти їх мати, бо це є право людини. Проте, сам управитель дуже скептично ставився до партій, вважаючи їх витворами перехідного періоду [90]. Стурбованість контролюючої установи була викликана тим, що нове товариство могло створити умови, за якими його члени під тиском партійної належності повинні будуть витрачати кошти і власні, і державні на потреби партії, а не на господарську діяльність.

Губернський комітет у справах дрібного кредиту запропонував компромісну назву, за якою змінювалася і суть нової організації. Тепер СРН виступав як засновник, і членами могли бути хто завгодно без обмеження партійною належністю. Коли був підписаний дозвіл на відкриття, кооператив отримав назву “Херсонське Союзу Російського Народу ощадно-позичкове товариство”. У зв'язку з цим до губернатора надійшов запит від управителя комітету про те, чи це є помилка, чи його власна позиція. Після з'ясування причини помилки товариство отримало вироблену раніше компромісну назву [91].

На відміну від працівників фінансових установ чиновники місцевої адміністрації ставилися до кооперації підозріло, вбачаючи в ній певну загрозу. Головною причиною була боротьба, яку вело міністерство внутрішніх справ за лідерство у керівництві кооперативним рухом. І хоча все керівництво кредитною кооперацією здійснювало міністерство фінансів через комітети у справах дрібного кредиту та відділення державного банку, МВС продовжувало контролювати товариства, зокрема складалися списки керівництва [92]. Робилося це для того, щоб запобігти впливу на кооперацію небажаних елементів.

Головною причиною такого щільного контролю з боку державних правоохоронних структур було те, що в особі

кооперативів селянство отримало організацію, яка об'єднувала значну їх чисельність на якісно новому рівні. Нові організації, на думку Туган-Барановського, можна було прирівняти до партій чи профспілок [93], а саме такої форми організації царизм не бажав для селянства, бо воно, як і раніше, являло для нього загрозу. Проте, незважаючи на дилему, царизм все ж таки не стільки придушував кооперацію, скільки навпаки – під тиском історичних обставин сприяв, хоч і не послідовно, її розвитку.

Головною причиною було побоювання урядових чиновників того, що кооперація сприятиме політичній активізації широких мас, а це було небажаним. Так, уже в травні 1905 р. Одеський градоначальник виступив з ініціативою внесення до статуту Молдаванського ощадно-позичкового товариства м. Одеси змін, за якими діяльність товариства знаходилася під контролем місцевої адміністрації. Для цього пропонувалися положення, за якими всі обговорення на зборах велися тільки з питань, визначених статутом; товариство повинно кожного разу доповідати порядок денний начальнику місцевої поліції, а градоначальник мав право припинити діяльність товариства та його установ в адміністративному порядку без рішення суду. У запропонованих змінах також вводилося положення, за яким правління і рада товариства не могла складатися більше як на третину з представників іудейського віросповідання незалежно від їх кількості в товариствах, а введення до органів управління з кандидатів здійснювалося б тільки за умов заміни на одновірця для єврейської національності. У цілому зміни було спрямовано на надання переваги православним. У відповіді міністерства фінансів повідомлялося, що питання про товариства в зоні єврейського проживання буде розглядатися окремо, а поки що жодні обмеження для товариств такого типу вводити не дозволялося. Всі вільні кошти товариство повинне було тримати в банку, або в державних ощадних касах чи розмістити їх в цінних паперах [94]. Можливо, такий підхід міністерства був викликаний загальним ставленням до товариств з несільськогосподарським складом. Так, у 1908 р. було відхилено прохання про відкриття ощадно-позичкового товариства в єврейській колонії Добрій Херсонського повіту у

зв'язку з тим, що в його складі були тільки торговці, що суперечило ст. 1 положення про установи дрібного кредиту, а також циркуляру Управління за №76 [95].

Саме на підставі цих положень губернський комітет і відділення державного банку віддавали перевагу хліборобам. Інші верстви населення могли організувати товариства тільки за наявності в них хоч незначної частини хліборобів. Створення суто нехліборобських товариств було неможливим. Так, в Очаківському кредитному товаристві, заснованому в 1902 р., з 43 засновників 20 були хліборобами, 11 займалися рибальством, 5 – торгівлею, 4 були власниками човнів, 1 – канцелярист, візник, механік. Хлібороби не мали власної землі й орендували її в розмірі 232 десятини [96].

У цілому органи керівництва дрібним кредитом не можна звинуватити в упередженому ставленні до єврейського населення. Як зазначалося раніше, головним чинником у визначенні потреби в організації товариства було з'ясування його фінансової і господарської спроможності. З 1910 по 1914 рік у губернії відмовили у відкритті 20 товариствам [97]. Головною причиною стало небажання створювати неспроможні товариства. Для губернського комітету у справах дрібного кредиту найважливішою метою залишалося збереження вже існуючих товариств, які повною мірою задовольняли потреби населення [98]. У процесі обмеження кількості товариств можна простежити також і бажання надати перевагу саме сільському населенню. Коли в 1908 р. мешканці посаду Покровське Херсонського повіту забажали створити власне товариство, що могло призвести до відтоку значної частини внесків з Цареводарського товариства і погіршити його фінансове положення, губернський комітет запропонував реорганізувати товариство. Планувалося перевезти органи управління до посаду Покровське [99]. Це дало б можливість його мешканцям брати участь в управлінні товариством, а разом із збереженням старих вкладників до товариства залучалися б нові. Крім того, до кооперативу могло більш активно бути залученим ремісничко-торговельне населення посаду, що сприяло б зростанню його досвіду і потенціалу.

Якщо піклування державних фінансових установ про товариства було спрямовано на користь самих товариств, то представники держадміністрації на противагу їм, піклуючись про товариства, в першу чергу намагалися їх повністю контролювати, що пояснювалося згаданим вище подвійним підходом до кооперації в політиці царизму. 1905 р. Одеський градоначальник висунув пропозицію створення в м. Одесі окремого комітету у справах дрібного кредиту. Суть пропозиції зводилася до того, що це дасть можливість значно краще налагодити роботу з підтримки товариств, оскільки губернський комітет, який знаходився на значній відстані, тобто в м. Херсоні, не міг орієнтуватися в складних і специфічних місцевих умовах. Окремий комітет повинен був складатися з 2 гласних міської думи, 1 представника управління рілляництва і державного майна, управителя Одеської контори державного банку й очолюватися градоначальником [100]. Проте міністерство фінансів відмовило у проханні, вважаючи створення окремого комітету в Одесі зайвим і недоцільним перевантаженням структури управління кредитною кооперацією губернії [101].

За досить короткий час кредитні кооперативи, принаймні значна їх частина, вже настільки зміцніли і набрали досвіду, створили достатній фінансовий потенціал, що могли вийти на якісно новий рівень роботи. Вся складність розгортання нових форм діяльності полягала, як зазначалося вище, в недосконалому кооперативному законодавстві. Навіть зразкові статuti 1905, 1906 рр. вже не задовольняли вимоги товариств. На своїх з'їздах – Херсонському 1909 р., Єлисаветградських 1910 і 1911 рр., Одеському 1911 р. – кооператори Херсонської губернії обговорювали необхідність змін в кооперативному законодавстві [102]. Найголовнішим було питання права розпоряджатися власними коштами на свій розсуд, а не лише в межах статутних положень. Товариства не мали можливості самостійно відкривати підприємства, переробні цехи, купувати землю, а могли тільки видавати позички членам товариства під ці заходи.

Непоследовність держави в сприянні розвитку кооперації було якоюсь мірою компенсовано активністю земств. Однією з форм такої підтримки були земські каси дрібного кредиту. Ці

каси мали право брати займи, отримувати внески і з них фінансувати посередницьку діяльність кооперативів та надавати їм позички. Першою в губернії була організована каса дрібного кредиту Олександрійської земської повітової управи. Вона почала працювати в 1908 р., а в 1910 р. її капітал складав 312 тис. крб., з яких 273 тис. становили внески. Чистий прибуток за 1910 р. склав 5.000 крб. У цьому ж році розпочалася робота зі створення кас в Єлисаветградському, Одеському та Ананьївському повітах [103]. У 1912 р. вони розпочали свою діяльність [104]. Як можна бачити з таблиці 28, у 1913 році в губернії вже діяло 6 земських кас дрібного кредиту, баланс яких постійно зростав. З 1.964.490 крб. внески складали 74,6%, а державні надходження становили лише 2%.

Розгортаючи роботу, каси намагалися перш за все організувати посередницькі операції з продажу збіжжя. Так, каса Єлисаветградського повітового земства звернулася до губернського комітету з проханням виділити 20.000 крб. на будівництво зерносховища і 150-200 тис. для хлібозаставних операцій [105]. У цілому земства не зуміли належним чином розгорнути роботу з налагодження широкомасштабних посередницьких операцій кредитної кооперації. Каси дрібного кредиту так і не стали центрами кооперативів по торгівлі збіжжям, та навряд чи й могли, оскільки по суті своїй були лише ще однією посередницькою ланкою передачі коштів.

З усього наведеного вище ми можемо зробити висновки, що місцеві фінансові державні установи проявляли в цілому, не зважаючи на прояви бюрократизму, піклування про кредитні кооперативи. Контролюючи фінансову роботу в товариствах, вони не тільки спрямовували її в правильному напрямку, а й робили все необхідне для того, щоб товариства набули економічної стабільності. Така робота сприяла зміцненню кооперативів, з одного боку, а з іншого – формуванню в товариствах власних підготовлених з питань кооперації і фінансової роботи кадрів, що було однією з гостріших проблем. Проте кредитна кооперація не тільки зміцнювала економічне становище селянства, а й надала йому нової форми організації, яка викликала стурбованість державної адміністрації, оскільки несла в селянські маси

елементи організованості, активності, зростання громадянської свідомості, а політична активність викликала занепокоєність правоохоронних структур. Саме тому місцева адміністрація і держава в цілому намагалися тримати кооперативи під щільним контролем, щоб запобігти перетворенню кооперативного руху на масову громадянську організацію.

Треба також відзначити, що державна кооперативна політика не встигала за стрімким розвитком кооперації. Ставши на ноги, остання вступила в протиріччя з існуючим кооперативним законодавством, яке вже не відповідало її потребам і можливостям, стримуючи подальший розвиток кооперації.

Таким чином, на кінець 1915 р. кредитна кооперація на півдні України повністю зорганізувалася і створила досить мобільну фінансову систему. Як видно з таблиць 29 і 30, кооперація губернії за обіговими капіталами стояла на другому місці, поступаючись тільки кредитній кооперації Таврійської губернії, де обігові капітали складали 25.344.834 крб., і концентрувала 15,1% загальних коштів. До того ж цей показник перевищував відсоток чисельності членів товариств (14,1), що теж свідчить про високий рівень акумуляції коштів. За цим співвідношенням Херсонська губернія поступалася лише Катеринославській (співвідношення становить 8,4-11,0) і випереджала інші. З таблиць видно, що у Херсонській губернії був також високим показник забезпеченості (кількість коштів на одного члена товариства). За цим показником рівня фінансового забезпечення товариств кооперація губернії стояла на третьому місці, поступаючись Таврійській та Катеринославській губерніям, де цей показник становив 178,7 і 107,5 крб. Проте якщо Таврійська губернія випереджала всіх у зв'язку зі значною заможністю населення, то Катеринославська порівняно з Херсонською губернією охоплювала набагато менше господарств (кількість членів у товариствах), що надавало можливості мати більший показник забезпеченості. У цілому ж південні губернії володіли значними коштами і мали вищий рівень фінансового забезпечення, ніж інші регіони України, що виділяло Південь із загальноукраїнської кредитної кооперації.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СПІЛОК КРЕДИТНИХ ТА ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ (1910-1916 рр.)

1. Хлібозаставні операції – передумова кооперативних об'єднань

Розвиток посередницьких операцій і накопичення вільних коштів у товариствах викликали потребу кооперативів у створенні органу, який би сприяв подальшому розвитку кооперації, а особливо він був потрібен для посередницьких операцій, що розгорталися зі збіжжям, яке було найголовнішим товарним продуктом селян Херсонської губернії.

Перші спроби налагодити операції з продажу збіжжя товариствами були досить незначними за обсягами і проводилися поодинокими кооперативами. Ця діяльність, а також активний пошук на ринку партнерів звернули на себе увагу Миколаївського біржового комітету, що був створений у 1907 р. для боротьби з штучним засміченням зерна, яке на Миколаївському елеваторі доходило до 20% [1]. Експортери для отримання надприбутків доставляли на елеватор величезну кількість сурогатів для змішування з чистим зерном. Так, у 1904 р. було привезено 31 вагон різного сміття і сурогатів, у 1905 р. – 36 вагонів, у 1906 р. – 178 вагонів [2]. У 1907 році Миколаївський елеватор реалізував за кордон 2,1 млн. пудів зерна, з якого різне сміття і сурогати могли заповнити 213 вагонів [3]. Така діяльність тільки дискредитувала торговців і вела до зниження експортних цін, що було не вигідно для товариств. У зв'язку з цим у партнерстві були зацікавлені обидві сторони. Для того щоб поліпшити роботу товариств, біржовий комітет розробив для них серію порад. Виявилось недоцільним зведення зерна в порти, оскільки це збільшувало витрати на транспортування. Тому товариствам пропонувалося створити на місцях зсипні пункти, що значною мірою полегшило б роботу з концентрації зерна в значні партії та контроль за його зберіганням. Комітет також радив товариствам мати у портах власних представників, які б добре знали ринок – ціни і настрої на

ньому, що дало б можливість набагато успішніше проводити зернові операції [4].

У квітні 1909 р. в Миколаєві відбувся з'їзд представників установ дрібного кредиту, на якому розглядалося питання врегулювання торгівлі збіжжям. На ньому було розроблено правила видачі позичок під заставу зерна в ломбардах. За цими правилами позичка на одне господарство не повинна перевищувати 500 крб. і складати 66% ринкової ціни збіжжя. Зерно приймалося під заставу не більше, як на 6 місяців і якщо не викупувалося товариством, продавалося ломбардом протягом 8 днів. За позичку ломбард брав з товариства 6-10%, залежно від її розміру та витрат. Зерно можна було здавати як знеособлене, так і з ознакою належності певному господарю [5].

На з'їзді також розглядалося питання налагодження посередницьких операцій по збуту зерна кооперативами. Для того, щоб ця діяльність набула поширення і доцільності, товариства вважали за потрібне організувати мережу зсипних пунктів і складів, забезпечити надходження додаткових коштів на їх будівництво та для надання позичок під заставу зерна, налагодити тісні контакти з Миколаївським елеватором, забезпечити регулярний вихід публікацій про тарифи і ціни на зерно. Була висунута пропозиція про необхідність організації постачання збіжжя для армії, що могло бути дуже вигідною справою для товариств. Представники кредитних кооперативів висловились також за необхідність здійснення контролю за засміченістю зерна. Проте найголовніша проблема, яка стояла перед товариствами і від вирішення якої залежало не тільки розгортання хлібозаставних операцій, а й майбутнє всієї кооперації, – це створення спілок кооперативів [6]. Саме ця організація, на думку кооператорів губернії, могла гарантувати як налагодження хлібозаставних операцій і торгівлі, так і захист виробників від різних посередників на зерновому ринку.

Питання про організацію хлібозаставних операцій набувало все більшої гостроти. Його обговорювали кооператори на різних кооперативних з'їздах у всій губернії. Головна проблема полягала в необхідності будівництва зернохосовищ, які б позбавили товариства залежності від

невигідних умов посередників – ломбардів і приватних складів. Товариства також бажали проводити посередницькі операції й з іншими сільськогосподарськими продуктами і виробами ремісників [7].

Головною проблемою в розвитку хлібозаставних операцій була відсутність достатньої кількості коштів. Для того, щоб розгорнути ці операції, потрібні були значні кредити. Державний банк погоджувався сплачувати тільки 50% вартості зерна, у той час як товариства вважали, що треба 90% або принаймні 75%. Це було викликано відсутністю коштів у селян і призводило до обвальної здачі збіжжя перекупниками. Ті в свою чергу, використовуючи таке становище, штучно знижували ціни на зерно, що призводило до втрати селянами великих коштів. Так, тільки в Єлисаветградському повіті селяни втрачали щорічно на цьому 500 тис. крб. [8] Щоб позбутися розорювальних дій посередників, кооператори намагалися для створення додаткових капіталів залучити кошти державного банку, земств, комерційних агентств та елеваторів [9].

Проблеми, що поставали перед товариствами, змушували їх шукати вихід, і це накопичувало корисний досвід, який був дуже потрібний молодій кооперації, що виходила на зерновий ринок. Коли в 1909 р. перекупники штучно знизили ціни на зерно з 1,2 до 0,8 крб. за пуд, в Олександрійському повіті Куколівське товариство, очолюване священиком І. Константиновим, зібрало велику партію зерна й організувало вивіз 4 вагонів на Миколаївський елеватор. Ця акція змусила перекупників підняти ціну за пуд до 0,97 крб., і вона трималася протягом двох місяців. У подальшому товариство організувало продаж ще трьох партій по 1,17 і по 1,22 крб. за пуд через комерційне агентство Південної залізниці, що дало змогу не тільки захистити членів товариства від свавілля перекупників, а й відібрати в них значні бариші. Аналогічну роботу здійснювало Інгулецьке товариство Єлисаветградського повіту. З 1906 р. по 1910 р. воно проводило хлібозаставні операції та жодного разу не зазнало збитків [10].

Погляд деяких дослідників на те, що кооперативи були інструментом в руках сільської буржуазії, що давало їй мож-

ливість отримувати бариші під час зростання цін на зерно в умовах відсутності коштів у селян [11], не має під собою підстав. Кооперативи сплачували незначні відсотки на внески, про що йшлося в першому розділі, й, отже, не могли забезпечити надприбутки, але кошти, які сільська буржуазія вкладала в кооперативи, йшли на підтримку селянських господарств. До того ж, послугами товариства хлібозастановних і торговельних операцій могли користуватися всі члени незалежно від майнового цензу. Зрозуміло, що крупні господарства, де собівартість продукції була нижчою, отримували більше прибутків, але й верстви села середньої заможності теж мали від цього користь, отримуючи ті кошти, які раніше потрапляли до перекупників.

Треба відзначити, що хлібозастановні операції у зв'язку з усім комплексом проблем розвивалися спочатку дуже повільно. По Миколаївському відділенню державного банку (56 товариств) операції цього плану проводили тільки 4 кооперативи на загальну суму 65 тис. крб. [12].

Вигідність хлібозастановних операцій сприяла поширенню кількості товариств, що були в них задіяні. У 1910 р. Покровське товариство Херсонського повіту, приступивши до них, відразу отримало значний прибуток від реалізації 44.290 пудів зерна. У 1911 р. товариство вирішило побудувати власний амбар з цегли, на що виділялося 9.662 крб. [13] Проте не завжди на товариства чекав успіх у складній галузі – торгівлі збіжжям. Калинівське товариство Херсонського повіту, намагаючись розгорнути цей вид посередницької роботи, звернулося до відділення державного банку з проханням дозволити збільшити кредити під заставу зерна для своїх членів з 300 крб. до 1.000 крб. За аналізом інспекторів дрібного кредиту, товариство було досить стабільним і в ньому було належним чином поставлене справочинство. Враховуючи це, банк збільшив товариству короткостроковий кредит з 10 тис. до 25 тис. крб. Але несприятливі умови хлібної кампанії призвели до того, що товариство практично не отримало прибутків від проданих 13.000 пудів зерна. Причиною невдачі була відсутність у товариства власних зерносховищ, що змушувало їх наймати приватні амбари за високу орендну плату. Проте збитки були незначними. За

короткий час активізувавши роботу, керівництву товариства вдалося виправити ситуацію і вже в 1915 році розпочати будівництво власного цегляного амбару вартістю 8.543 крб. [14]

Перші кроки кооперації на шляху хлібозастанних операцій принесли не тільки позитивні результати, але і сформувавши чітке уявлення про те, як треба правильно організувати роботу. Перш за все треба було створити мережу зернохосовищ на місцях і в торгових центрах. По-друге, всі торговельні операції повинні здійснюватися тільки крупними партіями, що давало можливість не товариствам шукати клієнтів, а вибирати їх серед покупців [15]. Також стала зрозумілою необхідність укладання з елеваторами і міністерством шляхів сполучення договорів про надання товариствам пільг та організацію чіткого графіка вантажно-розвантажувальних робіт. У ході операцій зі збіжжям кооператори дійшли висновку, що для полегшення роботи зерно повинне бути знеособленим. Кооператорів також зацікавила й можливість розпочати поставки для армії. За підрахунками М. Левитського, кооперативи Єлисаветградського та Олександрійського повітів могли б здавати інтендантству до 250 тис. пудів за цінами, вищими ринкових. Ураховуючи це, на I Єлисаветградському кооперативному з'їзді в 1910 р. було прийняте рішення про налагодження контактів з інтендантством [16].

Однією з перспективних галузей діяльності товариств, яка б давала значний прибуток, як вважали деякі їх керівники, могла стати торгівля зерном, прийнятим на комісію від селян, що не входили до складу товариств. Проте така ініціатива не знайшла підтримки у державному банку, оскільки вона носила суто комерційний характер і не обумовлювалася статутом [17].

З початком війни для товариств склалася кризова ситуація. Так, по Миколаївському відділенню державного банку розмір позичок під заставу збіжжя скоротився з 66% до 40%, що складало 24 коп. за пуд. У зв'язку з цим селяни здавали хліб перекупникам, які платили по 34-35 коп. Так розпочався грабунки селян. За інформацією працівників

державного банку перекупники за хлібну кампанію 1914 р. збагатилися як ніколи.

У районі Миколаївського відділення державного банку* хлібозаставні операції здійснювались 41 товариствами, які здали 1.102.795 пудів ячменю, що складало 6,6% від загального збору зерна. Перекупники в районі здали 13.621.365 пудів, що складало 80% [18]. По Херсонському відділенню (48 товариств Херсонського повіту, 40 – Дніпровського і 4 – Мелітопольського повітів Таврійської губернії) ситуація теж склалася не краще. З 92 товариств тільки 16 організували спільний продаж зерна, причому значна частина його потрапила до рук перекупників, які отримали підряди від земств [19]. У Мелітопольському повіті земство взагалі не брало участі в постачанні зерна для армії. Дніпровське залучило до закупок зерна перекупників, один з яких навіть був засуджений у 1912 р. за шахрайство і відбував ув'язнення. За таких умов у Мелітопольському повіті лише 3 товариства продали 130.000 пудів ячменю через перекупників. У Дніпровському з усього заготовленого збіжжя тільки 200.000 пудів припали на 9 товариств, які вели спільний продаж. З них 150.000 пуд. було придбано через перекупників і тільки 50.000 куплено за твердими цінами. У Херсонському повіті земство закупило в 4-х товариствах 120.000 пудів ячменю [20].

В Олександрійському повіті від 18 товариств і в Єлисаветградському від 12 (Єлисаветградське відділення державного банку) в кампанію 1914-1915 рр. було прийнято земствами 496.367 пудів, що складало лише 9,7% всього заготовленого зерна, а через посередників – 2.574.447 пудів, або 50,7% заготовленого збіжжя. Товариства цих повітів змушені були працювати, за повідомленнями інспекторів дрібного кредиту, в умовах затримки виплат до 3-х місяців і зневажливого ставлення з боку начальників залізничних станцій, які іноді зловживали службовим положенням [21]. По Одеській конторі державного банку** хлібозаставні операції проводилися тільки в 13 кооперативах з 21, яким було надано кредит у розмірі 247.000 карбованців.

В умовах недороду, відсутності твердих цін і проблем зі збутом правління багатьох кредитних кооперативів

розгубилося, що значно ускладнило ситуацію. Так, в Ананьївському повіті з 3,3 млн. пуд. ячменю через товариства було куплено лише 2,3%. У цілому земства цих повітів ухилялися від роботи з товариствами і не надавали їм переваги перед приватними посередниками [22].

У заготівельній кампанії 1914-1915 рр. брало участь тільки 88 товариств, що складало 20,5% їх загальної кількості по губернії. І хоч цей показник був незначним, усе ж таки він перевищував пересічний по Росії, де цими операціями займалося 2.388 [23] товариств, тобто 15,3%.

В умовах, коли товариства у країні опинилися наодинці з кризовою ситуацією, деякі з них не розгубилися і почали шукати механізми пристосування до нових умов. У 1914 р. декілька кооперативів зорганізувалися в Бурдзинківське товариство для спільного збуту збіжжя [24]. На 1915 р. їх вже налічувалося 7 [25]. Аналогічну організацію започаткували і в Дмитрівському ощадно-позичковому товаристві [26]. Ці нововведення було впроваджено в Олександрійському повіті.

У скрутному становищі опинилися не тільки товариства, а й держава. Проблеми з поставками зерна і погіршення стану селянства непокоїли уряд, змушуючи його шукати вихід з передкризового стану. У липні 1915 р. в Одесі відбулася нарада інспекторів дрібного кредиту від губернського комітету і відділень державного банку в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Кишиневі, Кам'янці-Подільському. На нараді обговорювалися питання організації постачання зерна кооперативами для потреб армії і держави, кредитування товариств і спілок. Проте навіть у таких умовах не бажали дозволити створення спілок кооперації губернії, а намагалися знайти механізми об'єднання кооперативів на якихось інших засадах [27]. Пояснювалося це тим, що в них вбачалася певна загроза в політичному плані, хоч і розуміли в царському уряді значення спілок як для розвитку кооперації, так і для сільського господарства, і те, що спілкове будівництво треба прискорити [28].

Виходячи з існуючої офіційної позиції, на нараді проголошувалося, що єдиним покупцем зерна на ринку може бути тільки земство. Для поліпшення поставок для армії товариства могли об'єднуватися у групи, які отримували

право спільно орендувати зсипні пункти. Розмір позички під заставу збіжжя встановлювався в обсязі 75% його вартості [29]. Таким чином, товариства знову не отримали таких бажаних для них спілок.

Небажання царизму дозволити широкомасштабне спілкове будівництво можна пояснити тільки побоюванням організацій, які абсолютно легально об'єднували селянство цілих повітів і губерній, стаючи їх рупором. До такого високого ступеня організованості селянських мас царизм дійсно був ще не підготовлений.

Незважаючи на заявки деяких керівників земств про те, що кооперативи повинні бути головним партнером [30], товариства були не дуже задоволені існуючим станом речей. Причина крилася не в тому, що умови поставок зерна земствам були досить жорсткі (за непостачання зерна товариство сплачувало неустойку в подвійному розмірі кредиту) [31], а в тому, що кооперативи, які об'єднували головних виробників збіжжя, опинялися на другому плані. Восени 1915 р. товариства Херсонської губернії здали понад 1 млн. пудів зерна [32]. У 1916 р. кількість товариств, що займалися спільним продажем збіжжя і хлібозаставними операціями, суттєво зростала. Так, по Миколаївському відділенню державного банку з 65 кредитних і 18 ощадно-позичкових цим займалися 64 і 10 товариств відповідно, а загальний кредит складав 1.940.000 [33]. На кінець 1916 року кількість товариств, що організували спільний продаж, по Миколаївському відділенню зросла ще на 3 кооперативи, що становило 92,8% охоплення.

Таким чином, можна стверджувати, що кредитні кооперативи Херсонської губернії, розпочавши торгівлю збіжжям в умовах відсутності достатньої матеріальної і фінансової бази та потрібного досвіду, зразу ж оцінили всю перспективність цієї справи. По-перше, кооперація могла витіснити з зернового ринку перекупників і посередників, які наживалися на складному фінансовому становищі селянства і товариств. По-друге, товариства отримали б можливість заробляти додаткові прибутки і стали б серйозними конкурентами і партнерами на зерновому ринку.

2. Оформлення та фінансово-економічна діяльність нових кредитно-кооперативних структур

Для того, щоб більш ефективно організувати посередницькі операції, особливо хлібозаставні, товариства потребували об'єднання зусиль і координації діяльності. Як зазначалося вище, таку можливість могли надати їм спілки. З 1902 по 1911 рік у Росії розпочали діяльність 15 спілок і ще 31 надали запити на дозвіл розпочати роботу [34]. До 1914 р. діяло лише 10 спілок [35]. З них 4 були створені на Україні – Бердянська (1902 р.) та Мелітопольська (1903 р.) Таврійської губернії, а також Київська (1907 р.) і Катеринославська (1911 р.). Нові організації були значною мірою обмежені в правах. Посередницькі операції могли ними здійснюватися тільки за бажанням товариств і за їх кошти. Також спілки не мали права мати власні капітали і приймати внески, а також їм заборонялося проводити закупки [36]. Таким чином, це скоріше були координаційні центри, але і в такому урізаному вигляді вони були потрібні товариствам.

Уперше питання про створення спілок у Херсонській губернії було поставлене на кооперативних з'їздах 1909-1910 років. Зволікання і політика царизму перешкоджали ініціативі кредитних кооперативів. Організаційна підготовка зі створення спілок почалася у 1912 р. в Одесі, Олександрії, Єлисаветграді та Миколаєві. Відділення державного банку ретельно слідкували за цим процесом, постійно контролюючи товариства, які брали участь в організації спілок.

27 березня 1912 року представники 12 кредитних і 3 ощадно-позичкових товариств (29 осіб, з яких 5 були священиками) звернулися із проханням про відкриття Олександрійської спілки на підставі статуту Бердянської спілки. Проте на відміну від неї нова установа поширювала свою діяльність на весь повіт, кошти складалися з пайових внесків товариств у розмірі 100 крб., а також з позички в 40 тис. і короткострокового кредиту в розмірі 100 тис. крб. [37] Загальна кількість членів у товариствах-організаторах складала 7.100 осіб (таблиця 31). Всі 15 товариств були досить міцними, і в них накопичилися зайві кошти, які лежали "мертвим" вантажем. Рівень керівництва в товариствах, за

оцінками інспекторів дрібного кредиту, був неоднаковий. У деяких воно працювало активно і навіть самовіддано. Рахівник Коломойцев з Красно-Кам'янського товариства так віддався справі кооперації, що закинув власне господарство. У Дмитрівському і Бандурівському товариствах було створено бібліотеки, які слугували підвищенню аграрно-кооперативного рівня своїх членів. У деяких товариствах керівництво було пасивним і малоосвіченим у питаннях кооперативної справи, хоч у цілому воно відповідало вимогам [38].

Економічний потенціал товариств був досить високим. Як видно з таблиці 32, складаючи лише 19,5% загальної кількості товариств, кооперативи – організатори спілки – володіли 30,7% внесків, а капітали складали 28,6% від загальної суми по повіту. З 15 товариств 6 мали власні приміщення, а в 7 були амбари, які вміщували 180.000 пудів зерна [39].

Єдину стурбованість у керівництва Єлисаветградського відділення державного банку викликала наявність серед засновників спілки Олександрійського, Ново-Празького і Братолюбівського (приєдналося пізніше) ощадно-позичкових товариств. У них переважну більшість членів становили ремісники, промисловці і торговці. До того ж ці товариства не користувалися послугами державного банку, а керівництво Олександрійського товариства складалося з купців, які були відомі в окрузі як досвідчені банківські діячі [40]. Про упереджене ставлення до несільськогосподарського складу товариств з боку державних установ ми вже зазначали. У наведеному факті заслуговує на увагу те, що товариства вели фінансову роботу повністю самостійно і мали досвідчене керівництво, а тому нова організація, в якій ощадно-позичкові товариства відігравали б значну роль, певною мірою прагнула б до самостійності у визначенні політики спілки. Такий перебіг подій навряд чи був до вподоби державним урядовцям, які намагалися зберегти опіку над кооперацією, яка прагнула звільнитися від неї.

22 вересня 1915 р. статут Олександрійської спілки було затверджено у міністерстві фінансів. Спілка отримувала право придбання нерухомого майна, проте тільки будівлі для правління і складу. 19 листопада цього ж року статут спілки

було опубліковано у “Зібранні узаконень і розпоряджень”, що було офіційним початком діяльності для спілок [41].

30-31 грудня 1915 р. відбулися установчі збори, на яких обговорювалися питання про поповнення й уточненню статуту та про вкладні і позичкові операції. На зборах було розподілено кошти, надані державним банком, і визначено розміри кредитів для товариств. Державним банком спілці було виділено короткостроковий кредит у розмірі 273 тис., а також під заставу збіжжя – 260 тис. крб. [42]. Обране Правління очолив священник І. Константинов [43].

Практично одночасно з Олександрійською спілкою велася робота зі створення Єлисаветградської. 15 червня 1912 року надійшла заява від товариств. Ініціатором створення спілки виступив священник В. Додіє – член правління Петрино-Микольського товариства [44]. Організаторами спілки виступили 13 кредитних товариств Єлисаветградського повіту. Загальна кількість членів у них складала 6.225 осіб [45].

Відкриття спілки також затягувалося. У травні 1914 р. представники 14 кредитних і одного ощадно-позичкового товариства знову зібралися для вирішення питання про прискорення відкриття спілки. На нараді обговорювалися найважливіші для кредитних кооперативів проблеми – врегулювання вкладних, позичкових і хлібозаставних операцій, залучення коштів від міського населення та розгортання просвітницької роботи. Певну проблему в організації спілки створювали велика територія повіту та в зв'язку з цим – тяжіння частини товариств до інших економічних центрів [46].

На нараді священником Додіє також було порушено питання про необхідність боротьби з синдикатами фірм, що виготовляли і торгували сільгоспмашинами і реманентом. Він відзначив, що така боротьба під силу тільки об'єднанню спілок [47]. Ця ідея була піднята на з'їзді в Одесі 1912 р., коли обговорювалося питання про створення регіонального фінансового центру [48]. Проте і це починання, як і створення спілок, залишилося тільки бажанням кооператорів Півдня.

З таблиці 33 видно, що товариства – організатори спілки Єлисаветградського повіту – хоч і не набагато, але все ж таки

мали трохи вищі показники, особливо в галузі посередницької діяльності, де їх частка складала 31,4%, що можна пояснити наявністю 5 товариств, які досить успішно займалися хлібозаставною діяльністю [49].

20 жовтня 1915 р. статут спілки було опубліковано у “Зібранні узаконень”, і спілка розпочала роботу [50]. На відміну від попереднього етапу, коли спілки за основу брали статут Бердянської, тепер Олександрійська та Єлисаветградська спілки в основу власних статутів поклали правила і положення Миколаївської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств [51]. 18 листопада цього ж року відбулися збори уповноважених кредитспілки, на яких визначили розміри кредитів для товариств. Загальна сума короткострокового кредиту становила 293 тис. крб., а під заставу зерна – 400 тис. крб. [52].

На зборах було обрано керівництво. Священик Додіє став членом ради. Правління очолив Т.Я.Білоненко – голова Лозоватівського кредитного товариства, який закінчив Олександрійський сільськогосподарський інститут і працював земським агрономом. Він зарекомендував себе серед кооператорів як знавець фінансово-торговельних справ із збіжжям і працював у кооперації з 1912 р. Членами правління стали: М. Яковлев (Єлисаветградське ощадно-позичкове товариство) фахівець з хлібозаставних операцій, інструкторсько-інспекторської роботи і питань кредиту, в кооперації працював з 1908 р., та С. Круглов, рахівник Єлисаветградського ощадно-позичкового товариства, обізнаний в банківських справах [53].

16 липня 1915 р. відбулися перші збори Миколаївської кредитспілки, на яких були присутні представники від 9 товариств. При обговоренні питання з представниками Миколаївського відділення державного банку про організацію позичкових операцій була досягнута угода, за якою спілка не мала права брати більше 0,5% з позички для товариств понад те, що бере державний банк. Загальний кредит для товариств спілок складав 695 тис. крб. [54], що становило в середньому по 77,2 тисячі карбованців на товариство і було значно вище, ніж в Олександрійській і Єлисаветградській спілках, де цей показник складав відповідно 42,2 та 40,8 тис. крб.

На зборах відбулися вибори до керівних структур спілки. Головою правління став П. Алейников, представник Полтавського товариства Херсонського повіту, а головою ради – Є. Ткаченко з Антонівського товариства [55].

У 1915 р. у Херсонській губернії організувалися і почали діяти 4 спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств. У липні розпочала роботу Миколаївська спілка, у листопаді – Одеська і Єлисаветградська, а в кінці грудня – Олександрійська. Вони об'єднували 70 товариств, що складало 15,9% кооперативів губернії. На цей час у Росії діяло всього 27 спілок [56], з яких 10 – в Україні (таблиця 34). Це свідчить про значні темпи спілкового будівництва в Україні. Незначна кількість товариств у спілках Херсонської губернії є наслідком того, що вони тільки що створилися.

Проблеми з заготівлею зерна для потреб армії, про що йшлося раніше, зростання впливу кооперативного руху, необхідність підтримки селянства змусили уряд піти на поступки. На початок 1917 р. уже діяло більше 200 спілок, з яких 100 були великими [57].

Уже через досить короткий час до складу спілок бажала увійти велика кількість товариств [58]. За 1816 р. у спілках чисельність товариств зросла до 220, що становило 49,5% від їх загальної чисельності (таблиця 35). Таким чином, ми можемо констатувати, що на кінець 1916 р. завершився початковий етап спілчанського будівництва в губернії. Було сформовано 4 спілки, які стали крупними кооперативними центрами.

Однією з головних причин необхідності створення спілок можна вважати накопичення коштів у товариствах, які не знаходили призначення. Великий вплив внесків створив умови, за яких обігові капітали вже перевищували потребу у позичках, а власне виробництво і посередництво тільки зароджувалося. У зв'язку з цим товариства не мали достатньої кількості прибутків, щоб сплачувати дивіденди на внески, а це загрожувало їх фінансовій стабільності. Виникла потреба в організації, яка б концентрувала зайві кошти та спрямовувала їх в ті галузі кооперативної діяльності і товариства, де в них була потреба. Таким чином, спілки повинні були виконувати роль банків [59]. До того ж у

кредитній кооперації накопичилася достатня кількість коштів, які не знаходили призначення, і на 1915 р. тільки в Олександрійському та Єлисаветградському повітах вони становили 152 тис. крб. [60].

Обравши центрами спілок міста Одесу, Миколаїв, Єлисаветград та Олександрію, товариства тим самим створювали умови, за якими сільська кооперація наближалася до великих міст, де концентрувалися значні кошти у населення, які вони могли використати. Також це наближало товариства до великих торгових і промислових центрів. Все це не тільки надавало перспективи розвитку, а й забезпечувало кредитній кооперації вихід на значно ширші простори фінансово-економічної діяльності.

Товариства же не задовольнялися тією сферою діяльності, яка була їм визначена статутами, і бажали через спілки стати на такий рівень у галузі посередництва, щоб дало їм можливість суттєво поліпшити добробут населення [61]. У цьому процесі важливе місце належало хлібозаставним операціям. Саме з їх початком товариства активно пішли в спілки. Ці установи були потрібні для концентрації сил, фінансів і організаційних заходів. А головне – у товариств виникла необхідність мати структуру, яка б функціонувала на ринку збуту продукції, шукала і, головне, знала б його [62]. Перші спроби в торгівлі збіжжям переконали кооператорів, що спілки потрібні не стільки для допомоги в організації селян у цій справі, скільки здатні вивести товариства як рівноправних торговців на ринок, минаючи посередників. До того ж спілки були досить крупними організаціями. Це давало сподівання на те, що вони будуть користуватися більшою довірою і це дозволить залучити значні кошти від населення [63].

Т. Білоненко, голова правління Єлисаветградської кредитспілки, виступаючи перед кооператорами, закликав їх врахувати досвід маслоробних артілей Сибіру і Вологодщини в сфері організації власного виходу на світовий ринок. Відзначивши в цій діяльності важливу роль Московського народного банку, він акцентував увагу на тому, що товариства Півдня можуть через нього організувати торгівлю збіжжям на світовому ринку. Але для цього перш за все треба створити

розгалужену мережу елеваторів, зсипних пунктів та комор [64].

Створені спілки на початку своєї роботи зіткнулися з досить небезпечною тенденцією, яка поширювалася в товариствах: це незадовільна організація справочинства і фінансового контролю [65]. Так, у деяких товариствах неповернені позички склали 85%. Такий стан пояснювався тим, що з товариств на фронт було забрано найосвіченіших членів кооперативів. У зв'язку з цим спілки повинні були розгорнути широку роботу в товариствах для їх ревізії. Для виправлення ситуації в спілках також збільшувався склад інструкторів і працівників різних підрозділів управління [66].

Розуміючи, що успіх справи в цілому залежить від наявності фахівців, Єлисаветградська спілка організувала власні курси рахівників терміном на 3 місяці. З 74 кандидатів іспит склали 35 осіб. Він складався з письмової арифметики та твору на тему "Що спонукало мене обрати кооперативну діяльність". Хто склав іспит, навчався за програмою з двох блоків. Теоретичний – 225 годин: теорія основ кооперації – 25 годин, основи рахівництва – 10, рахівництво і справочинство в кредитних кооперативах – 70, в сільськогосподарських – 40, у споживчих – 70, а також практичний – обсягом 140 годин. Вдала організація курсів переконала керівництво Єлисаветградської кредитспілки в необхідності проводити такі курси кожного року [67].

Якщо проаналізувати склад кооперативних курсів (таблиця 36), то можна побачити, що переважну їх більшість складала молодь, а вчителі, рахівники становили 37,1%. Також високим (42,9%) був і показник освіти на рівні середньої та початкової школи. Це свідчить про те, що зі зростанням фінансово-економічної різноманітності операцій зростали і вимоги до осіб, які повинні були планувати стратегію товариств.

Аналогічна проблема виникла і в Миколаївській спілці. Не маючи можливості фінансувати підготовку фахівців на курсах при Київській спілці, керівництво виділило в 1916 р. кошти на організацію власних кооперативних курсів [68]. Таким чином, у губернії започатковувалася система підготовки кадрів для кооперативів, що мало позитивне значення. Підвищення

цензу освіти керівних кадрів кредитної кооперації гарантувало зростання потенційних можливостей товариств і спілок, полегшувало перехід на новий, якісно вищий рівень роботи.

Як вже зазначалося, головна мета створення спілок полягала в забезпеченні сприятливих умов для кредитних і ощадно-позичкових товариств в організації посередницьких і хлібозаставних операцій, а також у залученні додаткових коштів.

Першочерговим завданням стала організація торгівлі збіжжям. На обласному кооперативному з'їзді в Одесі у жовтні 1915 р. було прийнято рішення, що хліб повинен постачатися для армії тільки через спілки, а також щоб земства закуповували зерно в товариствах і звозили його до найближчих залізничних станцій [69]. Пропонувалося розгорнути роботу по виходу кооперації на уповноважених з поставок для армії і в жодному разі не допустити, щоб хліб потрапляв до рук перекупників [70].

Проте поки прямий контакт з уповноваженими не було встановлено, спілки самі впорядковували відносини з земствами у сфері заготівлі збіжжя. Першою вимогою кооперації було те, що земства мусять сплачувати товариствам не пізніше двотижневого терміну після поставки, а закупка повинна здійснюватися на все збіжжя, яке спілки можуть поставити [71]. У зв'язку з розширенням обсягів хлібозаставних операцій зросла потреба в додаткових приміщеннях для зберігання збіжжя, яких у товариств і спілок не вистачало, що гальмувало розвиток операцій і погіршувало збереження і реалізацію зерна [72].

Намагаючись вийти зі скрутного становища, спілки вживали різних заходів. Так, Миколаївська спілка звернулася до Херсонського губернського земства з проханням організувати для нього у Миколасві зсипний склад вартістю 500 тис. крб., а також хлібні комори на залізничних станціях Явкіно, Ново-Полтавці, Новому-Бузі та Миколо-Козельській. Для охоплення значно ширшого району в Кривому Розі було відкрито контору із закупки зерна [73].

Для спілок дуже гостро постало питання про ціни на ринку. Перекупники платили за зерно значно більше, ніж могли дати товариства, і це змушувало селян віддавати їм

перевагу. Така ситуація суттєво турбувала керівництво спілок, оскільки загрожувала підірвати потенціал кооперативів. Щоб запобігти цьому, у червні 1916 р., наприклад, Миколаївська кредитспілка ухвалила рішення про збільшення розміру позички під заставу збіжжя до 90% ринкової вартості. Це було потрібне для того, щоб перекупники не поскуповували весь хліб, а також для стабілізації цін. Для такої операції були потрібні додаткові кошти. Ураховуючи це, спілки звернулися до державних установ з проханням про надання кредитів [74].

Робота з організації торгівлі збіжжям збагатила досвід спілок. Поступово вимальовувалася картина заходів по вигідній організації роботи. Суть її полягала в поєднанні зусиль кооперації та державних установ, в організації взаємовигідного партнерства. Головні положення зводилися до обов'язкового збору зерна тільки через спілки, а державні установи мусили їх повністю підтримувати і надавати перевагу. Спілки вважали необхідним, щоб все зерно членів товариств йшло через них. Вони також виступали за те, щоб через товариства відбувалася заготівля зерна усіх селян і дрібних землевласників, які проживали у зоні їх діяльності або ж їх зерно приймалося на комісію у товариствах. На ринку повинні були бути встановлені ціни за зерно на весь сезон, а розмір позички становив би 75% його вартості. Всі товариства, що не входили до спілок, теж повинні були здавати зерно через них, а також пропонувалося, щоб через спілки здавали зерно всі бажаючі [75].

Враховуючи вищесказане можемо констатувати, що спілки намагалися монополізувати зернову торгівлю при підтримці держави. Проте така монополізація мала певну особливість. Вона мала кооперативний характер, тобто спиралася на кооперативний капітал і на кооперативне селянство. Таким чином, монополізація ринку спілками ставала на захист селянства – головного виробника збіжжя, – який хотів і розпоряджатися ним з найбільшою вигодою для себе.

Спілки на Півдні надзвичайно активно проводили і посередницькі операції з продажу сільськогосподарських машин і реманенту. Миколаївська кредитспілка у 1916 р. збільшила обсяг цих операцій з 100 тис. до 200 тис. крб., причому

селянам гарантувалися тверді ціни. Спілки з метою зниження собівартості також розпочали будівництво у повітах складів з тим, щоб не витратити коштів на транспортування товарів до Миколаєва, а вже потім на місця [76]. Розгорнувши аналогічну роботу, Єлисаветградська спілка активно збувала вироби ремісників і кустарів. Проте певні недоліки, що існували в її діяльності, були пов'язані з недостатнім рівнем рахівництва нещодавно створеного товарного відділу і відсутністю в його працівників досвіду. Але на 1917 р. у цій галузі керівництво спілки планувало збільшити обсяг операцій [77]. У цілому в 1916 р., як можна бачити з таблиць 37 і 38, посередницькі й товарні операції посідали значний обсяг у роботі кредитспілок.

Активізація роботи спілок сприяла надходженню до них капіталів. За 1916 р. внески вирости до 726.238 крб. (табл. 38), що було в 41,3 рази більше за попередній рік. Проте зростання внесків призвело до перебільшення норм обігового капіталу, і спілки змушені були звернутися до державного банку з проханням збільшити пайовий внесок з 50 коп. до 1 крб. з кожного члена товариства, що до них входили. У зв'язку з цим, наприклад, у Миколаївській спілці він збільшився з 30 до 60 тис. крб. [78].

Загальний розвиток діяльності наблизив керівництво спілок до необхідності створення страхових капіталів. У Миколаївській кредитспілці звернулися до державного банку з проханням надати 500 тис. крб. для створення страхового капіталу на випадок негайної вимоги внесків [79]. Єлисаветградська спілка виступила як посередник між страховими компаніями і товариствами для сприяння діяльності цієї форми в кооперативах [80].

Потрібно визначити ту прогресивну роль, яку відіграв для кооперації та спілок Московський народний банк (МНБ), а також створені при ньому товарний відділ і комісія з спілкового будівництва. Саме за підтримкою цих структур спілки Херсонської губернії намагалися налагодити й активно розгорнути посередницькі операції в усіх сферах. Для цього спілки не тільки самі купували акції МНБ і створювали спеціальні капітали, а й активно залучали до цієї справи товариства [81].

Значно вищий фінансовий та організаційний потенціал спілок, а також їх наближеність до крупних центрів сприяли активізації діяльності зі створення інфраструктури в галузі переробки і торгівлі. Викликана війною спекуляція продуктами харчування змусила керівництво Єлисаветградської спілки кардинально переглянути принципи організаційного будівництва і реалізації селянської продукції на ринку. У 1916 р. кредитспілка вирішила розпочати торгівлю в місті сільськогосподарськими виробами, минаючи перекупників-спекулянтів, діяльність яких викликала обурення серед кооператорів. Для налагодження цієї роботи і витіснення перекупників треба було реорганізувати структуру спілки, оскільки вона охоплювала своїми товариствами тільки західний напрямок від міста. Схід, північ та південь знаходилися в сфері впливу Олександрійської спілки, до правління якої було 70 верст, тоді як до Єлисаветграда – 5-10 верст. Правління Єлисаветградської кредитспілки виступило з пропозицією перевести до району її діяльності 8 волостей Олександрійського повіту, що надало б їй можливість сконцентрувати в своїх руках все надходження продуктів до міста і тим самим позбавити спекулянтів можливості обирати селян і створити для них умови вигідної торгівлі. Крім того, товариства у волостях сусіднього повіту самі висловлювали бажання увійти до складу Єлисаветградської кредитспілки, оскільки мали з нею значно більше спільних економічних інтересів [82].

Спілки активізували свою діяльність і в сфері створення переробних підприємств і власного виробництва. Єлисаветградська спілка, враховуючи гостру потребу в різних сільськогосподарських продуктах у місті, запланувала створити мережу пунктів виведення й відгодівлі худоби та птиці [83]. Планувалося також відкрити хлібопекарні і майстерні для переробки шкур.

Важливе місце в діяльності спілок належало роботі щодо організації матеріальної бази сільськогосподарської техніки. У 21 товаристві Єлисаветградської кредитспілки планувалося організувати ремонтні майстерні [84], Миколаївська кредитспілка збиралася організувати аналогічні майстерні як на базі кооперативів, так і за участю приватних осіб, для чого

з департаментом рільництва було укладено угоду на отримання матеріалів, інструментів і позички в розмірі 100.000 карбованців [85]. Розгорталася мережа прокатних пунктів із забезпечення населення необхідними машинами та реманентом. У Єлисаветградській кредитспілці вони діяли у 11 товариствах [86].

За досить короткий час свого існування спілки Херсонської губернії зробили значний крок вперед у розвитку кооперації. Було започатковано посередницькі та хлібозаставні операції на якісно новому рівні. Спілки активізували діяльність зі створення підприємств власного виробництва. Поширюючи сфери діяльності та накопичуючи кошти, кредитні кооперативи і спілки все активніше розвивали ідею створення власного фінансового центру, а в подальшому – і досягнення регіональної самостійності кооперації Півдня.

Ця ідея набула остаточного оформлення в кінці 1916 р. на I Південноросійському з'їзді представників кредитспілок у Ростові-на-Дону. На ньому було вироблено програмні положення діяльності спілок півдня Росії. Планувалося організувати ряд крайових кооперативних центрів – фінансового, торгово-посередницького, споживчого, сільськогосподарського, культурно-просвітницького, а також кооперативної академії, крайової ради з'їздів і центру для виходу на світовий ринок [87].

Цю тенденцію О. Чаянов пояснив створенням у перспективі в Росії трьох окремих ринків, орієнтованих на Балтійські, Чорноморські та Азовські морські порти. Виділені ним три центри торгівлі збіжжям, на його думку, захочуть мати власні центральні апарати, які будуть пристосовані до місцевих умов і особливостей, а отже не будуть потребувати загальноросійського об'єднання [88].

З'їзд представників спілок Півдня в Ростові-на-Дону і був однією з спроб створити такий центр. Розпочалося формування південних центрів зернової торгівлі. Саме це викликало обурення у лідерів МНБ і комісії з спілкового будівництва. Учасники з'їзду були проголошені сепаратистами і нігілістами. Для виправлення положення діячі МНБ закликали до "всеобщих и надлежащих" чисток.

Пропонувалося з метою захисту єдності і неподільності кооперації Росії, а також в інтересах МНБ розгорнути фронт і розпочати “беспощадную войну с южанами”*** доти, доки, як вони вважали, їх вороги не зрозуміють всієї вигоди свого сучасного становища, доки не навчаться виконувати вказівки. Закликалося до стримання кооператорів Півдня в їх самодіяльності [89].

Така позиція лідерів Московського народного банку пояснювалася тим, що тільки їх установа мала право організувати вихід кооперації на світовий ринок, як вони вважали, а також стурбованістю тим, що при такому розвитку подій МНБ перетвориться на значний регіональний центр [90]. А саме це і було головною причиною обурення, оскільки з появою власних центрів у спілок Півдня МНБ втрачав монопольне право на зовнішню торгівлю. Але ця причина прикривалася закликами до єдності та звинуваченнями в неспроможності кооператорів з Півдня піднятися над своїми місцевими інтересами до вершин загальноросійської та світової кооперації.

Кооператори старої школи виявилися не здатними побачити в цих тенденціях якісно новий етап розвитку кооперації, для якої саме місцеві інтереси стають найважливішими, а потреба в такому центрі, яким був МНБ, вже відпала. Фінансова, економічна, організаційна структури спілок стали настільки мобільними і міцними, що вже не потребували посередників, навіть кооперативних, але це можна віднести тільки до економічного аспекту існування кооперації. Політичне єднання їй було потрібне для відстоювання своїх прав і інтересів. Неспівпадіння поглядів у цих напрямках діяльності закладало підвалини певних протиріч, про які йтиметься далі.

У цілому ми можемо констатувати, що кредитна кооперація на Півдні за досить короткий час зі структури суто дрібнокредитної почала реорганізовуватися в торговельно-виробничу. Основою цих змін були комерційні операції із збіжжям, що вимагали концентрації сил, капіталів, матеріальної бази, організаційної структури й інтелектуального потенціалу. Набравшись досвіду в хлібозаставних операціях 1906-1915 рр., товариства

перейшли до організації спілок, роль яких у загальнокооперативному русі вбачалася в створенні умов завоювання ринку, що гарантувало б захист інтересів селян від посередницького капіталу, з яким розрізнені товариства повністю впоратись не могли. Спілки з їх набагато ширшими можливостями гарантували успіх у конкуренції з приватним капіталом.

Розгортаючи активну посередницьку діяльність, кредитна кооперація, в першу чергу у зв'язку з великими обсягами робіт і недостатньою фінансовою базою, гостро потребувала державних інвестицій, які вона й отримала, хоч тут, без сумніву, державою керувало бажання використати апарат спілок і товариств у галузі заготівлі збіжжя, що кооператори чудово розуміли ще в ті роки [91]. Взагалі це партнерство було взаємовигідним. Держава підтримувала кооперацію, через яку селянство піднімалося на ноги, і забезпечувала себе гарантованими поставками сільськогосподарської продукції, а кооперація виходила прямо на одного з головних споживачів, отримуючи від нього фінансову підтримку й пільги у різних аспектах заготівлі. Це сприяло зростанню потенціалу кредитної кооперації.

З розвитком спілок кооперація все активніше входила в ринкові стосунки, які впливали і на неї. Поступово, досягши значних успіхів на внутрішньому зерновому ринку й організувавши, поки що в незначних розмірах, власну технічну інфраструктуру виробництва, кредитна кооперація Півдня України вже відчула в собі сили активно стати на чолі регіональної фінансово-економічної політики. Набувши певного досвіду та створивши значний потенціал, кооператори вже не потребували підтримки і посередництва з боку загальноросійської кооперації.

Проте бажання регіональної самостійності, що підкріплювалося реальними можливостями, прискорили процес відокремлення регіональних центрів, один з яких починав зароджуватися в Херсонській губернії. Це явище було цілком закономірним в умовах ринкових відносин. Завершуючи структурне будівництво, розвиваючи на належному рівні фінансово-економічну базу, кредитна кооперація прагнула самостійно визначити фінансову і торговельну політику

регіону без втручання ззовні, навіть з боку центральної кооперативної структури.

РОЗДІЛ 3. СПІЛКИ КРЕДИТНИХ І ОЩАДНО-ПОЗИЧКОВИХ ТОВАРИСТВ У РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ЛЮТИЙ 1917 – 1920 рр.)

1. Кредитна кооперація та хлібозаготівля

Лютнева революція 1917 р. сприяла подальшому розвитку кооперативного законодавства. Нові положення “Про кооперативні товариства і їх спілки” від 20 березня 1917 р. і про “Реєстрацію” від 21 червня того ж року значною мірою полегшили процес організації кооперативних установ і сприяли подальшому їх об’єднанню. За новим законодавством, дозволялося створювати змішані установи, що значно розширювало можливості крупних кооперативних об’єднань. Все це прискорило спілкове будівництво. На кінець 1917 р. в Росії діяло 136 кредитспілок [1]. З них в Україні працювали 34 [2].

У липні 1917 р. відбулися організаційні збори Херсонської кредитспілки, на яких було представлено 8 товариств. На цих зборах статут спілки було доповнено новими положеннями, за якими вона розширювала район діяльності, а її членами могли стати спілки споживчих товариств [3]. 13 серпня відбулася нарада уповноважених Херсонської спілки кредитних та ощадно-позичкових товариств, на якій уже було представлено 21 товариство. Спілка отримала від державного банку позичку для створення основного капіталу в розмірі 50.000 крб. і кредит – 300 тис. Першочерговим завданням нової кооперативної установи було визначено негайне постачання збіжжя для потреб армії, у зв’язку з чим пропонувалося терміново розпочати роботу зі створення складських приміщень, і в першу чергу в Херсоні. 1 вересня 1917 р. спілка розпочала офіційну діяльність [4]. Очолили її І. Челюк – голова ради і С. Караяній – голова правління Херсонського Забалківського товариства [5].

Революційні перетворення не тільки сприяли подальшому розвитку кооперації – вони також втягували її у вир революційної боротьби й політичної діяльності. Будучи наймасовішою організацією селянства з мобільним організаційно-фінансовим потенціалом, кооперація потрапила

у поле зору різних політичних сил, які намагалися використати її у власних інтересах. Сама кооперація теж досить активно брала участь у житті суспільства, виступаючи захисником інтересів селянства.

6 березня Олександрійська спілка активно підтримала створення повітового комітету для забезпечення порядку у місті і повіті, поки не буде остаточно “встановлено нову владу” [6]. У своїх телеграмах, надісланих Державній думі, Голові Ради Міністрів, головнокомандувачу та послам союзних держав, керівництво спілки й уповноважені товариств вітали їх з приводу “створення нової Росії” [7]. У зверненнях Миколаївської спілки в травні 1917 р. до Тимчасового уряду, Ради робітничих і солдатських депутатів у Петрограді та Селянської спілки закликалося до єднання зусиль в боротьбі за народовладдя [8].

Проте революційні зрушення сприяли виникненню негативних тенденцій у кооперативному русі. Певна соціально-політична орієнтація різних політичних формувань викликала практику протиставлення кооперативних структур за соціальним принципом. У серпні 1917 р. в Одесі була створена Об'єднана спілка, до якої ввійшли 18 кредитних, 83 професійних спілки й інших установ, які об'єднували 675 тис. робітників [9]. Нова організація повинна була “сприяти боротьбі з капіталізмом”. Пропозиції встановити контакти з селянськими кооперативами було зведено тільки до необхідності налагодження товарообміну [10]. Ця тенденція, що в подальшому набула ще більшої гостроти, мала дуже негативні наслідки для кооперативного руху.

Процеси національного протистояння, що виникли в умовах будівництва Української державності, сприяли загостренню стосунків у лавах кооператорів і безперечно вплинули на кооперацію, втягуючи її до цієї конфронтації. 28-30 червня 1917 р. за пропозицією депутатів Центральної Ради в Одесі планувалося провести Український національний з'їзд Херсонської губернії з питань сучасного політичного стану України і Росії та їх майбутніх форм організації [11].

У лавах самих кооператорів на той час не було єдності. Підтримуючи боротьбу українців за національні права, Херсонська кредитспілка в ході наради уповноважених 14

серпня прийняла резолюцію за пропозицією І. Челюка. У ній висловлювався протест проти вилучення з України Херсонської, Катеринославської та Харківської губерній, а також материкових повітів Таврійської, закликалося до єднання кооперативних сил навколо Центральної Ради в її боротьбі за автономію України в складі федерації [12].

Політично-національні орієнтації діячів кооперації Півдня були привнесені в безпосередню діяльність кооперативних установ, а прискорена українізація викликала загострення стосунків. 3-4 грудня 1917 р. в Одесі відбувся обласний кооперативний з'їзд, на якому було представлено спілки Херсонської, Бессарабської, Подільської, Катеринославської та Таврійської губерній. На з'їзді було утворено Одеську раду обласних кооперативних з'їздів (ОРОКЗ) [13]. Цю акцію, ініціатором якої була Одеська кредитспілка, кооператори Херсонської спілки кредитних кооперативів розцінили як спробу об'єднати кооперацію Півдня під "прапором Новоросії". У своєму зверненні керівництво спілки заявило, що ідейним і політичним центром в Україні є Київ, який робить все необхідне для розвитку кооперації, тому Херсонщина повинна орієнтуватися саме на нього і не може бути відірваною від України [14].

Спираючись на рішення губернського з'їзду в Херсоні представників повітів, волостей, земств, земельних комітетів, рад і міської самоуправи 2 грудня 1917 р. про те, що Херсонська губернія є невіддільною частиною УНР, Херсонські кооператори розцінили акцію Одеської кредитспілки як намір "ворогів українського народу роз'єднати українську кооперативну сім'ю" [15]. На самому обласному з'їзді в Одесі була прийнята резолюція, в якій визнавалася зверхність Центральної Ради [16], зазначалося, що створення ОРОКЗ не суперечить утворенню "крайових" установ, як вони називали кооперативні центри у Києві, і до того ж констатувалося, що у самій Одеській обласній раді більшість становлять українці Херсонської губернії [17].

Такий перебіг подій значною мірою гальмував процеси поєднання зусиль місцевої кооперації в розгортанні різноманітних форм діяльності. Та, незважаючи на всі перепони, кредитна кооперація повільно просувалася вперед

на шляху концентрації капіталу і розвитку. Як можна бачити з таблиці 35, в кінці 1917 р. в спілках було об'єднано 333 товариства, що складало 75% від їх загальної кількості. 1917 року було утворено кооперативний орган, що поєднував міські кредитні кооперативи, – Південну спілку [18].

Також у губернії в 1918 р. було створено Тираспольську [19] та Великоолександрівську [20] кредитспілки. Самостійна діяльність цих спілок була недовгою. У лютому 1919 р. Тираспольська спілка звернулася до Одеської з проханням прийняти її в свої члени. Керівництво Одеської кредитспілки після збору інформації відмовило в проханні. Це мотивувалося тим, що Тираспольська спілка не життєздатна і має некооперативне правління. Проте, враховуючи потреби товариств повіту, 10 березня 1919 р. їх кредитспілка була прийнята до складу Одеської, і їй було відкрито кредит у розмірі 200 тис. крб. Для того щоб підняти рівень роботи в товариствах спілки, в Тирасполі зберігалася філія Одеської спілки й організовувалися кооперативні курси [21].

У кінці 1919 р. – на початку 1920 р. відбулося влиття Великоолександрівської спілки до Херсонської [22]. Це можна вважати завершенням спілчанського будівництва в Херсонській губернії. 5 спілок кредитних кооперативів об'єднували 392 товариства, що складало 88,3% (таблиця 35).

Входження до спілок значної кількості товариств суттєво збільшувало регіони їх діяльності, що ускладнювало контроль і керівництво у віддалених районах. Це спонукало спілки створити філії. На 1918 р. в Одеській кредитспілці діяли відділення в Ананьєві, Березівці, Тирасполі, а також на Пересипі в Одесі [23]. Миколаївська кредитспілка мала філії у Вознесенську, Новому Бузі, Березнігуватуму [24], а Херсонська – в посаді Покровському [25] та Великоолександрівці – після приєднання тамтешньої кредитспілки.

Відбулося не тільки кількісне зростання спілок, а й якісні зміни. В умовах громадянської війни суттєво знизилася активність селянства в підтримці кооперації та відповідальність за позички. Так, у деяких товариствах неповернені позички склали 50% [26]. Зниження рівня роботи пояснюється тим, що

велику кількість фахівців було забрано до лав різних ворогуючих армій [27]. Щоб запобігти подальшій руйнації кооперативної системи, а також готуючи підґрунтя для розгалуження діяльності та вдосконалення керівництва, в спілках кредитних кооперативів досить активно створювалися торговельні, агрономічні та інструкторські відділи. Переконавшись в необхідності значної кількості спеціалістів, без яких подальший розвиток кооперації не можливий, кредитспілки розгорнули діяльність з підготовки їх на курсах кооперації та рахівництва. Велика увага надавалася й культурно-просвітницькій роботі.

Таким чином, за наведеними фактами ми можемо констатувати, що негативні моменти, викликані непорозумінням в середовищі кооператорів через різну національно-політичну орієнтацію під тиском потреб єднання зусиль на шляху подолання перешкод, викликаних революційними подіями, відійшли на другий план. Також відбулося завершення спілчанського будівництва. На початок 1920 р. в губернії остаточно сформувалося 5 великих кредитспілок, що об'єднували 88,3% товариств і поглинули Тираспольську й Великоолександрівську спілки кредитних кооперативів. Для подальшого вдосконалення роботи в спілках було створено регіональні філії, які полегшували управління і координацію роботи товариств, розташованих на великих відстанях від центру.

Одним із найголовніших напрямків роботи кредитної кооперації Херсонської губернії залишалася торгівля збіжжям, обсяги якої поступово зростали. Для держави чи політичних сил у часи революції і громадянської війни однією з найголовніших проблем є питання забезпечення населення продуктами харчування. Та політична сила, яка тримала в своїх руках продовольство, мала можливість диктувати умови. Саме тому державні структури, різні за своїм соціально-політичним та національним статусом, намагалися контролювати торгівлю збіжжям. Такий підхід призводив до ускладнення стосунків між державними структурами і кооперативами, що у різних умовах перш за все намагалися стати на захист інтересів селянства. Саме з приводу цього спілки шукали підтримки державних установ, що, з одного

боку, давало їм можливість зосередити в своїх руках поставки зерна, а з іншого – сприяло посиленню на них тиску з боку держави. Проте й вона у галузі заготівлі продуктів харчування дуже сильно залежала від кооперативів, які об'єднували селянські маси.

У своєму зверненні до кооперативів Тимчасовий уряд визнав, що товариства повинні мати пріоритет у хлібозаготівельній справі і врятувати армію і країну від голоду [28]. У світлі цих рішень, коли губернський комітет 11 вересня 1917 року скасував свою постанову від 15 квітня, і у зв'язку з цим торговці отримали право закуповувати збіжжя, проте тільки в обмежених районах і власним коштом, Херсонський повітовий продовольчий комітет відхилив пропозицію мірошників і торговців про надання їм цих прав. Мотивувалося це тим, що кооперативи вже досить чітко організували і наладили цю роботу, а отже немає потреби залучати до цієї справи приватний апарат [29]. Значною мірою на таку позицію місцевої адміністрації впливав досвід попередньої роботи в цій галузі. Аналогічну позицію займала і Центральна Рада. Так, на I Всеукраїнському продовольчому з'їзді 15 серпня 1917 р. в Києві кооперативам відводилося центральне місце в хлібозаготівельній кампанії [30].

Державна монополія, введена урядом Скоропадського під час хлібної кампанії літа та осені 1918 р., внесла певні зміни до положення кредитної кооперації Півдня. Весь хліб повинен був здаватися державному хлібному бюро (ДХБ). Та перший його склад з представників торгово-промислової буржуазії виявився не здатним втілити у життя політику державної монополії, адже представники ДХБ стояли за вільну торгівлю [31]. Проте, на нашу думку, головною причиною було не бажання відновити вільну торгівлю (яка, до речі, не суперечила і кооперативній політиці), а намагання захопити зерновий ринок і нажитися на складному становищі селянства. У Херсонській губернії бюро складалося з хліботорговців, членів біржових товариств, власників й орендарів товарних та сільськогосподарських млинів і круподерок, а також з представників кооперативів [32].

Така постанова справи не задовольняла спілки, оскільки фактичні виробники збіжжя опинилися поза органами, що про-

водили заготівельну кампанію. Це спонукало їх виступити з ініціативою створення нової системи, згідно з якою всі заготівельні функції виконувало б міністерство продовольства через хлібне бюро при безпосередній участі кооперативів в особі їх обласних і центральних установ. Саме ж міністерство не повинне проводити заготівельних робіт. Його основне завдання – створення необхідних умов: організація транспорту, вирішення торгових, кредитних та митних питань. У свою чергу кооперація у своїх руках зосереджує всі розподільчі функції. У вирішенні питань торгівлі з іншими країнами міністерство повинне запрошувати кооперативні установи, які отримують право ухвального голосу [33].

Для захисту своїх прав у Києві на засіданні кооперативних спілок 15 липня 1918 р. було створено кооперативне хлібне бюро. На цьому засіданні від Херсонську губернію представляли: від Олександрійської кредитспілки – священик І. Константинов, від Єлисаветградської – М. Яковлев, від Одеської – І. Керножитський, від ОРОКЗ – М. Малицький, а також представники від Олександрійської та Херсонської спілок споживчих товариств. Управителем цієї організації було обрано І. Керножицького [34], одного з найактивніших діячів кооперації в Одесі.

Уряд Скоропадського, розуміючи, що без кооперативів організувати хлібозаготівельну кампанію буде значно важче, видав 18 червня 1918 р. наказ, за яким створювалося нове ДХБ, що складалося з представників державних установ, військових частин Австро-Угорщини та Німеччини. Свою роботу воно здійснювало через земства, спілки, товариства та торговців. Але перевага надавалася саме кооперативам [35].

У Херсонській губернії діяли контори Державного хлібного бюро в Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді та філія Одеської контори у Херсоні. У зв'язку з тим, що, як і раніше, земства не мали власного апарату спілки, не бажаючи залучати посередників, вони установлювали прямі контакти з бюро, укладаючи спеціальні угоди [36]. За цими угодами кредитспілки здійснювали закупівлю збіжжя і доставляли його на залізничні станції, пристані і в міста, організували розфасовку в мішки. Бюро зобов'язувалося постачати тару в

указані місця за рахунок товариств, а зберігати, страхувати і транспортувати зерно за власний рахунок. Бюро оплачувало вартість збіжжя згідно з кондицією, видавало безпроцентні аванси товариствам, збирало лише 5% у випадку недопоставок і сплачувало додатково 8%, якщо закупка зерна велася за кошти спілки [37].

Разом зі спілками кредитних кооперативів активно працювали і приватні особи. Так, у Херсонському районі разом із спілкою заготівлю проводили одне акціонерне товариство, дві фірми “Вільгельм Леві” і “Бейвае”, які нараховували 41 приватну особу, а також 8 купців [38]. До того ж на 1919 р. міністерство продовольства збиралося залучити значно більшою мірою як приватний капітал, так і представників австрійських і німецьких військ [39]. Така позиція вплинула на посилення невдоволення політикою уряду Скоропадського з боку селянства.

Серйозні труднощі до роботи кооперації вносило втручання керівництва окупаційних військ. Не маючи чіткого плану закупівлі збіжжя, воно віддавало перевагу приватним торговцям, втручалось у роботу ДХБ, що сприяло непослідовності розпоряджень керівництва [40]. Суттєвим недоліком хлібної кампанії 1918 р. була неспроможність держави захистити населення від реквізицій австро-німецьких військ. Щоб запобігти цьому лихові, спілки вступили в реквізиційні комісії [41].

Надзвичайно важливим питанням для кооперативів Херсонської губернії було вивезення зерна за її межі. За підрахунками земств, з губернії можна було вивезти тільки 3-4 млн. пудів зерна. У зв'язку з цим спілки пропонували взяти постачання на себе і залишити збіжжя у губернії. Адже за розкладкою тільки Херсонське і Миколаївське відділення ДХБ повинні були поставити 7 млн. пуд. зерна [42].

У цілому хлібозаготівельна кампанія для спілок губернії склалася досить успішно. Одеська кредитспілка здала 409.255 пудів і отримала прибуток 242.179 крб. [43], Миколаївська спілка здала 894.521 пудів і отримала прибуток 308.163 карбованців [44], а Херсонська кредитспілка – 1.464.000 пуди і прибуток 494.395 крб. [45]. Це свідчить про

те, що спілки не тільки створили дієздатний апарат для заготівлі, але й збагатилися досвідом.

З початком 1919 р. на Південь України прийшли більшовики, і було встановлено політику військового комунізму. Зіткнувшись з проблемою заготівлі, нова влада змушена була змінити тактику. 12 квітня 1919 р. було опубліковано розпорядження Тимчасового Робітничо-селянського уряду за підписом Голови Української Ради народного господарства, члена Раднаркому Е. Квірінга і наркомпрода О. Шліхтера, за якими всім органам радянської влади заборонялося втручатися у діяльність кооперативів. Припинялися також націоналізація, реквізиції, контрибуції, що заважали роботі кооперативів [46]. Під захист бралися кооперативні органи, які в умовах продовольчої і господарської руйни мусили виконувати завдання загальнодержавного значення. Але збереження старого механізму існування кооперації визначалося тільки до того періоду, доки не буде проведено заходи у сфері кооперативної політики на загальнодержавному рівні.

На підставі нових розпоряджень комісар з питань продовольства в Херсонській губернії залучив кооперативи до збору зерна для продовольчих установ [47]. Усі ці заходи у місцевих кооператорів створили хибне уявлення про політику радянської влади відносно кооперації. У дійсності ж вона була потрібна для соціальної боротьби за ідеї комунізму, для об'єднання населення країни в споживчо-розподільчі структури, а в умовах громадянської війни – ще і як досконалий апарат для збирання з населення продуктів харчування.

З серпня 1919 р. Херсонська губернія опинилася під владою денікінського уряду Півдня Росії. Це сприяло кардинальним змінам умов діяльності кооперації в галузі хлібної торгівлі. Ліквідація державної монополії призвела до появи на ринку приватних посередників. Ті в свою чергу намагалися захопити ринок збіжжя. Це ускладнювало роботу спілок. При низьких цінах, не маючи коштів, яких вони потребували, селяни почали продавати зерно. Така ситуація позбавляла можливості і селян, і кооперативи отримати прибутки. Для того, щоб запобігти значним збиткам, спілки

звернулися до товариств з пропозицією розширити видачу позик селянам, щоб зберегти у них зерно [48].

Проблема полягала в тому, що кредитна кооперація не мала достатньої кількості коштів. Це змушувало спілки шукати підтримку в державних і приватних установах, незважаючи на те, що останні вимагали великі відсотки за кредити. Але правильна організація роботи і розрахунок (який виправдався) на те, що з розширенням ринку на північ поступово зростатиме ціна на зерно [49], дали можливість спілкам не тільки вийти із кризової ситуації, а й успішно завершити хлібозаготівельну кампанію 1919 року. Губернські спілки, шукаючи стабільних партнерів, як і раніше, встановили контакти з військовим відомством. За угодами вони повинні були поставити в армію 8 млн. пуд. зерна (таблиця 39). Всі розрахунки проводилися з кожною спілкою окремо. Для полегшення організації хлібозаготівельної роботи Продовольча управа надала спілкам різні товари – гас, сіль, вугілля, метал, машинне масло, що користувалися підвищеним попитом, а також передала в їх користування зсипні пункти.

За угодою зерно до його здачі Продовольчій управі вважалося власністю спілок і могло бути закладеним ними при бажанні. Приймалося воно за умови 3% засміченості і до 14% – вологості. Ціни на збіжжя встановлювалися на рівні ринкових, проте не вище межових. Здача зерна мусила здійснюватися партіями, розмір яких не повинен бути меншим одного вагону. Продовольча управа компенсувала спілкам витрати на зберігання та організацію у розмірі 10% вартості зерна, що було доставлене на приймальні пункти. Тара для збіжжя постачалася за рахунок казни. У випадках пограбування заготовленого, але ще не прийнятого зерна, а також тари, реманенту під час різних заворушень і військових дій відшкодування збитків брала на себе держава [50]. До того ж значному й успішному розгортанню діяльності спілок сприяло прихильне ставлення до них і надання їм переваги перед приватним капіталом з боку уповноважених з питань продовольства на місцях [51].

Прихід у січні-лютому 1920 р. на південь України Червоної Армії та встановлення радянської влади змусило

товариства переорієнтувати свою роботу і пристосуватися до нових умов. У першу чергу спілки турбувало, чи буде нова влада використовувати кооперацію в хлібозаготівельній кампанії, а також чи буде їм дозволено вивозити збіжжя за межі губернії [52].

У ході заготівельної кампанії виникла проблема, викликана бажанням різних кооперативних установ брати в ній участь. У зв'язку з цим 27 лютого 1920 р. на засіданні Одеської ради обласних кооперативних з'їздів загострилося протистояння в лавах кооператорів [53]. За пропозицією С. Жарововича (Одеська кредитспілка) спілкам пропонувалося врахувати досвід минулого і чітко розподілити сфери, щоб не створювати конкуренції та не сприяти тим самим штучному підняттю цін. Усю заготівлю вести тільки місцевими спілками, які мають потрібний досвід і достатній потенціал, а всі залишки розподілити між загально-російськими й загальноукраїнськими кооперативними об'єднаннями. З пропозицією поєднатися навколо Центроспілки* виступив її представник І. Ходоров. Він підкреслив, що централізація тільки сприятиме заготівлі збіжжя. На його підтримку виступив також від Центроспілки З. Лебедев, який назвав цю установу "старшим братом" усіх кооперативних об'єднань, а також головним захисником всієї кооперації. На противагу їм голова Одеської філії Українського народного кооперативного банку М. Шушара заявив, що централізація кооперативів може відбутися тільки навколо кооперативних об'єднань [54].

Досить швидко питання з господарського переросло в політичне. Зрештою було висунуто дві пропозиції. За однією, заготівлю могли вести місцеві спілки, що мали досвід, та деякі центральні установи. За другою, у заготівлі мали право брати участь всі кооперативні об'єднання. Незначною більшістю голосів – 8 проти 6 і 2, що утрималися, пройшло друге рішення [55].

Проте саме кредитспілки виконували головний обсяг робіт із заготівлі збіжжя в губернії. 19 жовтня Миколаївська та Херсонська спілки, 28 жовтня Єлисаветградська, а 10 листопада – Дніпровська уклали угоди про поставки зерна з Миколаївською особливою продовольчою комісією Південно-

Західного фронту при посередництві губернської кооперативної спілки [56].

За умовами угоди, всі зібрані спілками продукти вважалися власністю республіки і не могли бути відчужені, закладені та передані іншим [57]. На відміну від попередніх угод, ця фактично позбавляла права на власну продукцію. Всі зсипні пункти передавалися спілкам, і вони також отримували надбавку за організаційні роботи у розмірі від 7% вартості зібраного зерна. Роботи по зсипці, розфасовці, розвантаженню та навантаженню здійснювалися за рахунок Губспілки.

У керівництва спілок виникло безліч питань з приводу організаційних заходів. Були не зрозумілі механізми здачі на місцях таких продуктів, як сало, масло, яйця тощо; за якими нормативами будуть оплачуватися пудо-версти при доставці, хто буде оплачувати у випадках відсутності коштів у Губспілці; як буде здійснюватися контроль за витратами кредитспілок [58]. Кооператорам було незрозуміло, чому залишилися невирішеними такі важливі організаційно-фінансові питання, без яких не можливо налагодити чітку роботу. Відповідь прийшла дуже швидко. Через деякий час на півдні України знову панувала політика військового комунізму, за якої питання фінансово-організаційної роботи ставали другорядними. В Одеській губернії** у серпні-жовтні 1920 р. було проведено акцію “походу на куркуля”, під час якої загони, створені ревкомаами, реквізували 4.242.792 пуди зерна, з яких 80-85% було відібрано у куркулів і заможних селян, 18.127 голів крупної і дрібної рогатої худоби та свиней, 6 тис. пудів масла, 829 тис. яєць тощо [59].

Проте кооперативи шукали згоди з державою, прагнучи знайти в ній підтримку своїм планам стосовно організації роботи в сфері сільського господарства та мріючи про автономію [60]. Радянська держава спочатку намагалася використати активність кооперації на Півдні у власних інтересах і перш за все – у забезпеченні трудящих і армії, а останньої особливо, продуктами харчування і фуражем на найвищому рівні [61].

Наведені факти свідчать, що хлібозаготівельна діяльність почала займати в кредитній кооперації Півдня найважливіше

місце, а кооператори остаточно впевнилися в тому, що тільки контроль над торгівлею збіжжям може гарантувати захист інтересів селянства від приватного капіталу та держави. Різні форми останньої, що діяли на півдні України в часи громадянської війни, незалежно від того, чи монополізували вони хлібну торгівлю (уряд Скоропадського, радянська влада), чи здійснювали політику вільної торгівлі (уряд Денікіна), в першу чергу піклувалися про власні інтереси, а в зв'язку з цим інтереси самої кооперації і селян, яких вона представляла, відходили на другий план. Головна причина, за якою держава зверталася до кооперації за підтримкою, крилася в необхідності залучити до заготівлі збіжжя кооперативний апарат. З одного боку, це гарантувало високий рівень організованості і технічної забезпеченості заготівельної кампанії, а з іншого, – пом'якшувало стосунки з селянством, зменшуючи соціально-економічні протиріччя. Треба також зазначити, що сама кредитна кооперація була зацікавлена в підтримці держави. Незалежно від тих умов, що існували на зерновому ринку, кооперація потребувала фінансової, технічної, матеріальної підтримки. Це було необхідним для подолання конкуренції з боку приватного капіталу, а найголовніше – кризових явищ в економіко-політичному житті, створених діями тих же державних формувань.

2. Розвиток фінансово-виробничої бази кредитних і ощадно-позичкових товариств та їх спілок

Революційні події та громадянська війна створили умови, що деякою мірою змінили структуру обігового капіталу кредитних кооперативів. Так, баланс 124 товариств району діяльності Миколаївського відділення державного банку на 1917-1918 роки складав 18.831.674 крб. [62]. З них на внески припадало 52,8%, що відповідає рівню дореволюційного періоду, а позички складали лише 20,4%. Таке різке скорочення позичок пов'язане з тим, що більшість коштів товариства витрачали на хлібозаставні операції та торгівлю збіжжям. Саме ця посередницька операція, як відзначалося в попередньому параграфі, стала вирішальною. На скорочення

позичкової діяльності вплинув і той факт, що товариства і спілки взяли на себе цілий ряд видів діяльності, які раніше виконувалися селянами самостійно: це і придбання сільськогосподарської техніки та її ремонт, купівля насіння, різноманітних товарів сировини для кустарних промислів. Витрати на ці потреби в 1915 р. складали 20,9% від загальної кількості позичок [63].

Для спілок головним джерелом формування капіталів були внески і кредити державних установ, які видавалися на закупку зерна або для хлібозаставних операцій. Це надавало можливості спілкам здійснювати операції з зерном. Як видно з таблиці 40, надходження від державних установ були визначальними. Повну картину важко прослідкувати через відсутність достатньої кількості річних звітів спілок, але, як свідчать балансові звіти, можна відзначити скорочення прибутків спілок і товариств. Так, показник прибутків по 66 товариствам Миколаївського відділення державного банку складав у 1918 р. 230.430 крб. [64], що становило лише 1,5%, а у 1913 р. він становив 6,3%. Пояснюється це тим, що кредитна кооперація, працюючи в умовах громадянської війни, несла значні збитки.

Як уже зазначалося, періодичні зміни фінансово-грошової системи в країні завдавали найбільших втрат. Фактично з кожною зміною кредитна кооперація повинна була розпочинати всю роботу по створенню власної грошової бази спочатку. Все це ускладнювало її діяльність, але кооперація виходила з кризи, зберігаючи свій потенціал, про що свідчать постійні, хоч і зменшені прибутки, а також зростання власності спілок (табл. 41).

Досить значних втрат зазнала кредитна кооперація під час приходу більшовиків. 3-16 березня 1918 р. ними було вивезено з Миколаївського відділення державного банку цінні папери Миколаївської кредитспілки на суму 1.163.850 крб. [65]. У вересні 1919 р. було вивезено з Одеської контори всі гроші, що створило кризу в регіоні. Не маючи можливості отримати достатньо коштів, оскільки банк міг видати щоденно не більше 100 тис. крб., Одеська спілка змушена була припинити хлібозаставні операції і скоротити посередницьку роботу за всіма напрямками через те, що фірми відмовлялися

відпускати товари в кредит [66]. У таких умовах спілка змушена була збільшити ставки з позичок до 8%, що робили й інші спілки для того, щоб мати можливість заплатити приватним банкам за кредити і не дати перекупникам захопити зерновий ринок.

Ускладнення фінансової ситуації викликало вилучення з обігу грошових знаків Добровольчої армії (денікінських, ростовських) – карбованців та гривень. Звернення кооператорів до керівництва радянських установ з проханням урахувати місцеві умови та зробити поступки для товариств і спілок не знайшло підтримки. Таке ставлення спонукало лідерів кооперації визнати акції з вилучення грошових знаків як удар по селянству, а отже – і по кредитній кооперації. Було запропоновано виступити з протестом, захищаючи права й інтереси як селянства, так і міського населення [67].

Серйозного удару фінансовому стану кооперативів завдало й вилучення австрійських і німецьких грошей, які приймалися банками у розмірі 500 марок або крон від однієї особи чи установи в день. Така система практично не давала можливості спілкам і товариствам обміняти ці гроші, яких у селян накопичилося багато, оскільки вони отримували їх за реквізоване зерно, іноді й примусово [68].

Зрозуміло, що єдиним шляхом подолання фінансових проблем для кредитної кооперації були державні кредити. Так, Олександрійська кредитспілка у вересні 1919 р. звернулася до денікінського уряду півдня Росії з проханням надати кредит у розмірі 7,5 млн. крб., але й цей захід в умовах інфляції не дав змоги повністю задовольнити потребу товариств в грошах [69]. Та все ж таки державна підтримка мала суттєве значення. Надавши Одеській спілці 6-мільйонний короткостроковий кредит, денікінський уряд також виділив позичку в розмірі 2 млн. крб. терміном на 10 років під 6% річних і планував надати ще 24 млн. крб. для проведення посередницьких операцій [70].

Та державна підтримка мала і негативне значення. Нестабільність фінансової системи, труднощі у залученні внесків від населення робили кредитну кооперацію значною мірою залежною від державних інвестицій, чого вона свого часу, як зазначалося раніше, вже позбавилася. Така

залежність давала підставу державним банкам диктувати умови. Державний банк України відмовив Херсонській спілці в праві розпоряджатися кредитами товариств і вимагав обов'язкового розміщення 1/20 зобов'язань у внесках державного банку [71], що деякою мірою обмежувало фінансову ініціативу спілок.

Значне місце в діяльності кредитної кооперації займали Московський народний та Український народний кооперативний банки (МНБ, УНКБ). З утворенням Української держави змінилися й пріоритети в кооперації. Так, у 1918 р. Олександрійська спілка вирішила утриматися від придбання акцій МНБ і витратила 30.000 крб. на акції УНКБ [72]. На ці ж цілі Миколаївська кредитспілка також витратила 2,5 тис. [73] У цілому спілки сприяли розповсюдженню акцій УНКБ [74]. В Одесі при кредитспілці в січні навіть було відкрито комісіонерство Українського народного кооперативного банку [75]. Проте вимогою спілки була умова, що банк не повинен надавати ставки з внесків більші, ніж в Одеській кредитспілці. Таку позицію можна пояснити тільки бажанням кредитної кооперації на місцях зберегти за собою фінансовий пріоритет, адже УНКБ, як колись МНБ, намагався встановити зверхність в фінансовій діяльності кооперації України [76].

З цього приводу покажемо є факт відкриття в Одесі в серпні 1918 р. відділення МНБ. Мотивація цієї акції з боку прибічників Московського народного банку полягала в необхідності збереження єдності кооперації незалежно від тих політичних змін, які відбулися в Росії [77]. Обговорення цього питання відбулося 29 серпня на загальних зборах Одеської ради обласних кооперативних з'їздів (ОРОКЗ) [78]. Присутні на них представники кооперативних об'єднань розділилися на два табори. Лідерами першого були М. Шушара (УНКБ) і М. Левитський (Дніпроспілка). Вони виступили проти відкриття відділення МНБ. Останній пояснював це тим, що банк не тільки не дає гроші кооперативам, а навпаки – викачує їх. Його підтримав представник Харківської спілки Горбань, який запевняв, що МНБ винен багатьом кооперативам України і не може оплатити свої борги: не він фінансує кооперативи України, – казав він, – а вони фінансують його.

Противників МНБ турбувало також те, що із створенням відділення місцевий ринок буде наповнений російськими грошовими знаками, або ж навпаки – відділення взагалі не будуть отримувати кошти з центру. М. Левитський висунув умову, що МНБ зможе проводити свою роботу в Україні тільки після того, як надасть свою фінансову програму, розроблену спільно з українськими центральними кооперативами. Він також відзначив, що збереження єдності кооперації можливе тільки при делікатному ставленні банку до української кооперації з урахуванням факту самоврядування України [79].

Протилежна сторона виступила за негайне створення відділення Московського народного банку – “однієї з перших установ, що відкрила дорогу кооперації на світовий ринок”. Доцільність цієї акції вони мотивували тим, що авторитет МНБ дозволить залучити значну кількість приватних коштів, крім того, всі вони будуть залишатися на місцях і не потрапляти до центру. Опоненти звинувачували також проукраїнськи налаштованих кооператорів у тому, що вони, активно виступаючи проти МНБ, зовсім не помічають діяльності в Одесі приватних банків як Росії, так і Австрії, Німеччини, Угорщини. Таку позицію опоненти розцінили як “сприяння міжнародному капіталу” [80].

Намагаючись примирити сторони, І. Керножицький висловив бажання, щоб уряд України проводив таку фінансово-економічну політику, за якою українській кооперації не довелось б боятися великоросійських грошей так, як вона не боїться австрійських, американських та інших. Проте, незважаючи на неодноразові заклики голови розглядати питання з суто економіко-фінансового боку, суперечка набувала політичної гостроти. Так, проукраїнськи налаштована частина кооператорів запропонувала резолюцію, за якою МНБ треба було вважати установою, що небажана в Україні. За неї проголосували М. Шушара – член ОРОКЗ та представник УНКБ, М. Левитський – представник Дніпроспілки, а також представники Миколаївської кредитспілки й Одеської споживспілки. Проти проголосувало 7 представників – І. Керножицький від Одеської ради обласних кооперативних з’їздів, Центроспілки, Одеської робітничої спілки споживчих товариств, Південно-Бессарабської кредитспілки, Одеської

кредитспілки, Одеської обласної спілки споживчих товариств, Голтянської споживспілки.

Резолюція представника Московського народного банку О.Ф.Висоцького зустріла сильний опір з боку М.Шушари, який заявив, що взагалі не буде брати участі в голосуванні за резолюцію, в якій навмисне обминається питання про визнання Української держави [81]. Зрештою було вироблено резолюцію, що задовольнила обидві сторони. За цією резолюцією відділення в Одесі створювалося в інтересах місцевої кооперації. Місцевим спілкам надавалося право участі в діяльності відділення на такому рівні, який гарантував би повний контроль над ним. У резолюції також відзначалося, що відділення МНБ буде служити єдності кооперації, що існувала до політичних подій останнього часу, і забезпечуватиме взаємостосунки місцевих кооперативних об'єднань із загальноросійськими [82].

Без сумніву, на загострення суперечки і на надання їй політичної забарвленості вплинули революційні події. Також на протистояння вплинула і позиція МНБ відносно української кооперації, яка базувалася на традиційному ставленні цієї установи до самостійності регіонів, про що йшлося вище. Проте, на нашу думку, суть проблеми полягала в іншому, а саме – у прагненні місцевої кооперації ще з 1912 р. мати власний фінансовий центр, який би надав можливість проводити власну кооперативну політику в регіоні і займатися банківською діяльністю. На початку це планувалося здійснити на базі філії МНБ [83], а зі створенням власної бази місцева кредитна кооперація вже опиралася на власні сили. До того ж, на нашу думку, лідери кооперації Півдня, намагаючись зменшити тиск і зазіхання УНКБ на лідерство в фінансовій сфері, й особливо в їхньому регіоні, вирішили протиставити йому МНБ, в потребі якого, як відзначалося вище, вже не існувало необхідності. Але це тільки припущення. Реальним залишається те, що в 1918 р. здійснилася давня мрія кооператорів губернії мати власний регіональний фінансовий центр. 7 серпня на нараді ОРОКЗ було прийнято рішення про початок роботи в цьому напрямку [84]. 8-9 травня 1918 р. було ухвалено новий статут Одеської кредитспілки, за яким вона мала право об'єднувати товариства й спілки всіх типів

Херсонської, Бессарабської, Таврійської та Подільської губерній, займатися банківськими й торгово-посередницькими операціями, відкривати власні контори, агентства й філії [85]. Статут її зареєстровано 6 липня 1918 р. [86].

Таким чином, відбулося завершення процесу концентрації фінансового потенціалу кредитних кооперативів, принаймні на початковому етапі, коли об'єдналися кредитспілки Херсонської губернії, незважаючи на ті суперечності, що між ними виникали. Цей крок міг слугувати підґрунтям для майбутнього розширення. Сам факт створення фінансового центру свідчив про далекосяжні плани та про реальні можливості спілок губернії. Так, сконцентрувавши кошти різних кооперативних об'єднань і отримавши від денікінського уряду 30 млн. крб., Одеська кредитспілка почала фінансувати різні кооперативні установи, зокрема й філію МНБ, що знову викликало протест з боку М. Шушари, який вважав цю акцію недоцільною. Пояснював він свою позицію тим, що таким чином буде здійснюватися фінансова підтримка установи, яка постійно втручається в справи української кооперації [87].

Досить активно в сфері створення банківських структур діяла і міська кредитна кооперація. Революційні зрушення дали значний простір для її діяльності. 13 вересня 1919 р. в Одесі було створено Англо-Російське обліково-позичкове товариство [88], яке 20 грудня було перетворено в Англо-Російський обліково-позичковий кооперативний банк. Він займався лише торгово-посередницькими й комісійними операціями та кредитуванням своїх членів, якими могли стати товариства і спілки. Цей банк планував розгорнути роботу і по страхуванню майна. У галузі посередництва кооперативний банк збирався здійснювати, в першу чергу з Англією, експортно-імпорتنі поставки товарів і сировини [89]. Нова установа з такими перспективними планами зацікавила кооператорів і 21 січня 1920 р. на засіданні пленуму ОРОКЗ було прийнято рішення про налагодження контактів з Англо-Російським кооперативним банком і з'ясування всіх необхідних деталей [90], але взяття 7 лютого 1920 року Червоною Армією Одеси зірвало ці плани.

Негаразди війни прискорили розгортання посередницької діяльності. Як зазначалося раніше, однією з головних сфер була заготівля збіжжя, і саме в цьому напрямку спілки активізували посередництво. Уже в 1917 р. виникає ідея об'єднання зусиль спілок губернії в торгівлі зерном [91]. Реальна можливість здійснити ці плани з'явилася з приходом Білої Армії на південь України, коли було ліквідовано державну монополію на торгівлю збіжжям. Спілки розпочали роботу щодо організації самостійного виходу на закордонний зерновий ринок через порти Херсон, Миколаїв, Одесу при посередництві кооперативних організацій інших країн [92].

15 вересня 1919 р. на засіданні, де були представлені ОРОКЗ, Центроспілка, Одеська робітнича спілка споживчих товариств, Одеська обласна споживспілка, Єлисаветградська, Дніпровська, Миколаївська, Одеська та Великоолександрівська кредитспілки, розглядалося питання про вивіз за кордон 250 тис. пудів ячменю і відрядження кооперативних діячів з метою встановлення контактів [93]. Ця акція організовувалася для закупки товарів за кордоном, оминаючи посередників, що було значно вигіднішим. Становище з товарами на внутрішньому ринку було катастрофічним. Спілки вбачали у встановленні контактів із закордонними кооперативними об'єднаннями можливість ліквідувати існуючий дефіцит.

Спілки отримали дозвіл на вивіз з портів Чорного моря 3 млн. пудів зерна. Перша партія повинна була складати 250 тис. пуд., у цілому ж спілки планували вивезти 5-8 млн. пудів збіжжя [94]. Першу партію було розподілено між кредитспілками Херсонської губернії: Одеській – 85 тис. пуд., Олександрійській – 35 тис., Єлисаветградській – 55 тис., Миколаївській – 30 тис. і Херсонській – 45 тис. пудів зерна [95]. Вся акція потрапила під загрозу зриву, що пояснювалося відсутністю транспорту для підвозу зерна в порти і необхідністю швидкого її виконання. У цих умовах Херсонська кредитспілка взяла на себе зобов'язання вивезти всю партію з подальшим розрахунком між спілками. Для вивозу першої партії Херсонська кредитспілка разом із Дніпровською звернулися до денікінського уряду за дозволом вивезти до Стамбула 200-300 тис. пудів ячменю [96].

Перспективність торгівлі зерном на світовому ринку і можливість за рахунок цього придбати імпортні товари сприяла тому, що і міська кооперація виявила бажання брати участь у цій акції. Кредитспілки, враховуючи перш за все свої інтереси і вважаючи міську кооперацію посередницькою, а отже такою, що не відповідає потребам селянства, на своїй нараді 12 жовтня 1919 р. відмовили їй у спільних діях у сфері посередництва. Виняток було зроблено тільки для Одеської робітничої спілки споживчих кооперативів, що пояснювалося потребою підтримки виробничої кооперації, для чого з 3 млн. пудів зерна, дозволених до вивозу, їй виділяли 150 тис. [97].

Не маючи коштів для проведення торгової операції такого масштабу, спілки звернулися до уряду і отримали для цього 24 млн. крб. кредиту [98]. За це вони зобов'язувалися закупити для управління торгівлі і промисловості при головнокомандувачеві збройних сил півдня Росії за виручену валюту газетного паперу на 20% отриманих коштів. Управління гарантувало здійснення розрахунків при доставці в карбованцях [99].

Розгортаючи діяльність з підготовки виходу на світовий ринок, кредитспілки Херсонської губернії 15 грудня 1918 р. на нараді розглянули питання про створення кооперативної місії [100]. Вона складалася з М. Орлова, члена правління Одеської кредитспілки, І. Орлова, завідувача сільськогосподарського бюро Одеської спілки, агронома та Беккера, завідувача іноземного підвідділу цієї ж спілки. До місії було відряджено Г. Швиттау, професора Новоросійського університету [101]. Для місії було визначено пріоритетні напрямки. По-перше, вона повинна була вивчити становище на ринках сільськогосподарських машин і знарядь з метою ввозу їх на Південь. По-друге, встановити контакти з фірмами – виробниками машин та місцевими кооперативами і споживчими асоціаціями для організації збуту власної сільгосппродукції, а також налагодження товарообміну й упродовження фінансових операцій. По-третє, місію зобов'язували ознайомити інші держави з тією роллю, яку відіграє кооперація в країні. Для місії було визначено маршрут, який проходив через Францію, Італію, Скандинавські країни, Бельгію, Голландію, Англію та США. Кредитспілки Півдня

планували налагодити товарообмін з Францією, Італією і Англією, звідкіля б вони отримували сільськогосподарську техніку за поставки збіжжя, шкур, вовни, щетини, кінського волосся тощо. За повідомленнями комісії вже в Стамбулі відбулася зустріч з представниками Англії та Америки, на яких справив враження і був повною несподіванкою рівень розвитку і потенціал кооперації на Півдні. Після завершення перемов місія відбула в Салоніки, а потім далі – до Неаполя [102].

Разом із виходом на світовий ринок спілки почали активно завойовувати й внутрішній. Так, Миколаївська кредитспілка в 1917 р. виділила 200 тис. крб. торгово-промислому товариству для того, щоб воно налагодило постачання для району товарів першої необхідності [103]. Дніпровська кредитспілка в 1919 р. закупила у товариств 5.000 пудів вовни різних сортів, а також шкіри для продажу [104]. Керівництво Одеської кредитспілки вирішило налагодити молочну торгівлю, для чого було заплановано розпочати вивчення молочного ринку. Поряд з цим спілка організувала крамниці для торгівлі ковбасою, овочами та фруктами [105].

Збільшення обсягів посередницької та торговельної роботи вимагало вдосконалення структури спілок. Створювалися спеціальні відділи та бюро, спеціалізовані склади: товарні, сільгоспмашин, лісоматеріалів, зернові, при яких діяли торговельні агенти [106]. Вдосконалення інфраструктури посередницько-торговельної діяльності сприяло підвищенню рівня роботи спілок. Одеська кредитспілка в 1918 р. тільки від центрального складу отримала чистий прибуток у розмірі 31 тис. крб. [107] Для того, щоб поліпшити роботу, спілки добилися переходу під їх керівництво земських складів сільгоспмашин і реманенту [108]. Разом із збільшенням товарообігу і зростанням кількості майна спілки розгортали роботу по впровадженню страхування, вступивши до Української страхової кооперативної спілки [109]. Вони страхували і товари, що перевозилися морем та річками Дніпром та Південним Бугом [110].

У цей час досить гостро постало питання постачання населенню металу. Відсутність його на ринку негативно впливала на роботу ремісників і кустарів. За таких умов створився дефіцит виробів з нього, які конче були потрібні в селянських господарствах. Розуміючи те, що навіть спілки не можуть вирішити це питання поодиночі, їх керівництво почало спільними зусиллями налагоджувати роботу із забезпечення населення металом. 8 липня 1918 р. на нараді кредитспілок було прийнято звернення до губернського земства за допомогою [111]. 9 вересня Одеська кредитспілка ввійшла до складу Катеринославського центрального бюро по закупівлі металу, сільськогосподарських машин і пального ("Бюрометал"), яке було створено для забезпечення кооперативних об'єднань України і півдня Росії. Не маючи на той час у губернії центрального кооперативного представницького органу, спілки погодилися, що цю функцію в "Бюрометалі" візьме на себе Одеська спілка кредитних кооперативів [112].

Не менш гостро стояло питання і з лісоматеріалами та паливом. Зупинення Донецького вугільного басейну створило кризу в Україні на пальне, що викликало підвищений попит на деревину. Особливо гостро ця криза відчувалася на Півдні, де власних запасів було дуже мало. Для вирішення цієї проблеми в липні 1918 р. Миколаївська, Єлисаветградська і Олександрійська спілки кредитних кооперативів уклали угоду з Житомирською кредитспілкою на розробку ділянки лісу площею 1200 десятин, за яку треба було заплатити 600 тис. крб. Частка спілок Херсонської губернії склала 500 тис. [113] Приєднатися до цієї угоди виявила бажання й Одеська кредитспілка, взявши на себе зобов'язання сплатити 150 тис. крб. Єлисаветградська спілка відмовила їй в прийомі до угоди, мотивуючи це великою потребою в деревині, але Житомирська спілка вирішила прийняти всі установи [114]. Також Миколаївська кредитспілка отримала пропозицію на розробку лісової ділянки від Новоизбіківської кредитспілки (Чернігівська губернія) [115]. Всім цим планам не судилося збутися через те, що ці райони було відрізано фронтом. Але спілки Херсонської губернії планували відновити ці операції відразу ж, коли зміниться ситуація.

Спілки проводили посередницькі операції із шкірою та виробами з неї. Цю роботу починали вони в несприятливих умовах. У 1917 р. спілки взагалі не ввійшли до складу комітету зі шкіряних справ Херсонського району. Їм було відмовлено в придбанні 400 пудів шкіри. Таке ставлення до кредитної кооперації було сприйняте як образа. У своєму зверненні до місцевої адміністрації керівництво Миколаївсько-ївської спілки кредитних кооперативів висловило незадоволення тим, як могли відмовити організації, що здала державі 3 млн. пудів збіжжя [116]. У 1919 р. ситуація змінилася на краще. Спілки вибороли право постачати шкури і шкіряні вироби для населення губернії [117]. Це відразу змінило ситуацію. Так, Миколаївська кредитспілка за цей рік заробила на цих операціях 1 млн. крб. Але проблема полягала у тому, що шкіряні товари постачалися не за твердими цінами для спілок, на відміну від твердих цін на здане зерно, а отже, як визначали керівники спілок, різниця суттєво зменшувала прибутки кооперативів [118].

Таким чином, незалежно від того, наскільки успішно розгорталася та чи інша посередницька діяльність, ми можемо констатувати, що в цілому спілки досить успішно почали цю роботу, маючи достатньо перспективні плани подальшого розвитку. Вся торговельно-посередницька робота закладала підвалини майбутнього твердого становища кредитної кооперації як на внутрішньому, так і на світовому ринку. Спираючись на виробничий потенціал селянства і ремісників, об'єднаних в кооперативи, спілки за досить короткий час створили інфраструктуру в цій сфері, що давало можливість не тільки поліпшити роботу, а й підняти її на якісно новий рівень. Відбувався процес перетворення спілок у крупні торговельно-посередницькі структури, які монополізували всю діяльність у регіоні. Проте монополізація мала кооперативний характер і, отже, слугувала значній кількості селянства, захищаючи в першу чергу саме їх інтереси. Слід зазначити, що такий перебіг подій значною мірою був викликаний умовами війни. Складні економічні умови змушували кооперативи концентрувати свої зусилля і вдосконалювати увесь спектр діяльності. Державна підтримка кредитної кооперації була вигідна й одній, й іншій стороні.

Однією з найголовніших сфер діяльності кредитної кооперації на півдні України стала робота із вдосконалення агрокультурного рівня, що безпосередньо було пов'язане з поширенням зернового виробництва і торгівлі в кооперативах. Цьому спілки надавали великої уваги. Вони створювали агрономічні відділи [119] та займалися розведенням племінної худоби [120].

Найбільшу активність спілки виявили в створенні селекційного центру. Його організація планувалася на базі Одеської селекційної станції, що належала “Товариству сільського господарства півдня Росії”. Вона розпочала роботу в 1912 р. і до 1917 р. перебувала в підпорядкуванні міністерства рільництва. Розуміючи, яке значення для сільського господарства має поліпшення обробітку ланів, уведення правильної сівозміни, заміна традиційних сортів і порід поліпшеними і більш продуктивними, спілки губернії в серпні 1918 р. вирішили взяти її на власне утримання [121]. Потрібні для цього витрати було розподілено між спілками за кількістю товариств. Для того, щоб робота була більш продуктивною, планувалося створити в повітах цілу мережу ділянок з дослідництва та розмноження насіння. За підрахунками керівництва спілок, при правильній постановці роботи всі витрати мали окупитися вже через два роки [122].

Через деякий час плани набули реального втілення. Миколаївська спілка кредитних та ощадно-позичкових товариств на своїх дослідницьких ділянках організувала відбір сортів, виведених на Одеській селекційній станції, найбільш сприятливих для ґрунтів і клімату Херсонського повіту [123]. Перші успішні кроки з розгортання селекційного центру переконали кооператорів, що вони мають всі підстави поширити його діяльність також на Бессарабську, Таврійську та Катеринославську губернії [124].

Посередницька й торговельна діяльність кредитної кооперації викликала зіткнення з посередницько-торговельною діяльністю споживчих товариств та їх спілок. На думку керівництва кредитспілок, виникла потреба чітко розмежувати сфери в цій галузі [125]. Маючи найбільший досвід і, головне, фінансово-організаційні можливості, кредитна кооперація прагнула сконцентрувати у своїх руках посередництво зерном

і визначальними видами сировини – металом, деревиною, шкірою, вугіллям, а також сільськогосподарськими машинами. За споживчою кооперацією залишалося постачання для населення товарів широкого вжитку.

Подальший розвиток кооперативного руху вивів відносини між кредитною і споживчою кооперацією на новий рівень. Потреба споживчих товариств і спілок у коштах, а кредитних – у підготовленому апараті сприяло консолідації зусиль цих двох форм. Більшість споживчих спілок або входили до складу кредитних, або ж кредитспілки фінансували останні. До Єлисаветградської кредитспілки в 1919 р. входили Єлисаветградська споживспілка “Спільна справа” і Південно-Західна спілка споживчих товариств [126]. В Олександрійську кредитспілку входила Олександрійська спілка споживчих товариств [127]. До Херсонської спілки кредитних кооперативів входили споживчі спілки: Дніпровського повіту “Об’єднання” та “Покалічених вояків Херсонського та Дніпровського повітів” [128]. До Одеської спілки кредитних кооперативів увійшли Одеська обласна, Тираспольська, Новоукраїнська, Григоріопольська споживспілки та Одеська спілка робітничих споживчих товариств [129]. Кредитспілки активно фінансували й інші кооперативні установи торгово-виробничого характеру: молочні артілі, крамниці, пекарні та майстерні [130].

Кредитні кооперативні установи досить активно організовували власні виробничі структури. Одеська спілка затвердила створення спеціального капіталу для розвитку власного виробництва, під що було запрошено спеціальну позичку в державному банку України [131]. На кошти цього капіталу Одеська кредитспілка придбала переробний завод Феохарі та ковбасну фабрику в Березівці, томатну у Тирасполі, маслобойні в селі Ісаєві. Розглядалося питання про придбання заводу в Голті і виготовлення власними силами віялок [132]. У 1919 р. Миколаївська кредитспілка виділила 1 млн. крб. на будівництво сільськогосподарських підприємств, на розвиток ткацького виробництва, для чого планувалося придбати 9 верстатів і залучити кустарів. Також активно проводилася посадка садів і виноградників [133]. Керівництво Дніпровської спілки планувало розпочати широкомасштабну

роботу з розвитку садівництва, городництва, виноградарства та переробки продуктів цих галузей [134].

Активно працювала у сфері створення власної виробничої бази і Херсонська спілка: починаючи з 1918 р. розпочалася робота з налагодження власної транспортної системи, що дало б можливість значною мірою поліпшити і здешевити підвіз збіжжя до Херсонського порту саме водними шляхами. Для цього було закуплено 10 барж вартістю в 150 тис. крб. і паровий катер за 80 тис. крб. Відкривалися майстерні для вироблення сільськогосподарських знарядь, а також кредитспілка придбала млин з метою організації торгівлі виробами із зерна. У 1920 році було виділено 500 тис. крб. на розвиток власного виробництва. На ці кошти планувалося відкрити ткацькі майстерні в Херсоні, Великій Олександрівці і Покровському. На них покладалося завдання не тільки виробляти продукцію, а й готувати спеціалістів, що надало б можливість, за планами кредитспілки, розширити цю галузь.

Кредитспілка збиралася також розгорнути мережу прокатних пунктів і майстерень по ремонту сільгосптехніки [135]. У цій галузі кооперація досягла певних успіхів. Як можна бачити з таблиці 40, у Херсонському, Єлисаветградському, Миколаївському та Дніпровському повітах кооперацією було створено 108 прокатних пунктів і 211 ремонтних майстерень. Така мережа свідчить про досить активну роботу у напрямку започаткування власної бази технічного забезпечення селянства. Саме в цей період кредитні спілки Херсонської губернії взяли активну участь в акції Централу*** по придбанню заводу “Гена” в Одесі [136], що надало б можливість розгорнути власне кооперативне виробництво сільськогосподарських машин.

Важливим кроком на шляху розвитку власного виробництва стало створення в Одесі на базі кредитспілки фінансово-виробничого центру, про який йшлося вище. Разом з комерційною і банківською діяльністю нова установа отримала право купувати та будувати різні підприємства – млини, цегельні, шкіряні, маслоробні заводи, під’їзні шляхи, портові споруди та елеватори [137]. Такі можливості надавали кредитній кооперації Півдня всі підстави для перетворення на

структуру, яка повністю могла зосередити в своїх руках увесь комплекс сільськогосподарського виробництва, тим самим гарантуючи селянству захист від посередницького капіталу в умовах ринку.

Таким чином, у 1917-1919 рр. кредитна кооперація на Півдні в складних фінансово-економічних умовах, пов'язаних із періодичними змінами фінансово-грошової системи, не тільки не втратила завойовані позиції, а навпаки – постійно шукаючи вихід з кризи, зуміла зрештою подолати перешкоди і стабілізувати власну фінансову систему. Головну підтримку в цьому вона мала від держави, яка фінансувала кооперативні установи. Треба зазначити, що саме державні структури своєю політикою створювали значні проблеми у фінансовій і економічній сферах. Особливо негативно впливала на кооперацію політика радянського уряду. Та попри усі негаразди кооперативні установи у найскладніших умовах забезпечили грошові надходження і проводили подальше вдосконалення власної фінансової структури, результатами якого стало створення в Одесі регіонального фінансового центру. Гостра боротьба в середовищі кооператорів, викликана протилежними поглядами на роль Московського народного банку в житті України, на нашу думку, була викликана намаганнями місцевої кооперації позбутися контролю з боку центральних кооперативних установ для самостійного опанування фінансово-економічної політики регіону.

У найскладніших умовах громадянської війни кредитна кооперація регіону зуміла організувати посередницьку роботу. Гостра потреба селянства в різних видах сировини змусила кредитспілки поєднати зусилля для пошуку партнерів і встановлення широких торговельних контактів. Важливим кроком в цьому напрямку стала спроба виходу на світовий ринок. Відрядження кооперативної місії за кордон для пошуку партнерів і вивчення ринку товарів та сільськогосподарських машин, перша спроба щодо організації власного вивозу збіжжя, минаючи посередників, свідчать про значний потенціал кредитспілок.

Значне місце в діяльності кредитної кооперації почало займати і власне виробництво. У цьому напрямку

кооперативи зробили значні кроки. За короткий час в найскладніших умовах, створених громадянською війною і революційними змаганнями, кредитспілки розгорнули багатопланову діяльність з організації ткацьких майстерень, млинів, переробних і торговельних підприємств, транспортної системи. Організація на базі Одеської кредитспілки фінансово-виробничого центру, який у перспективі повинен був стати об'єднанням значної частини кооперативів півдня України, стало тим підґрунтям, на якому базувалася подальша концентрація фінансових, організаційних, виробничих потужностей товариств і спілок.

Таким чином, твердження про те, що за часів громадянської війни кредитна кооперація не мала можливості розвиватися, а отримала її лише з встановленням радянської влади [138], спростовується наведеними фактами, які свідчать про те, що кооперація – настільки гнучка і мобільна організація, що здатна пристосовуватися до найнесприятливіших умов. Вона не тільки вижила в часи катаклізмів революційних змагань і війни, а й, спираючись на власний необмежений потенціал, що базувався на активності та працелюбності селянства, постійно нарощувала темпи розвитку.

3. Згортання діяльності кредитної кооперації на Півдні України у 1920 р.

З установленням радянської влади на півдні України кредитна кооперація потрапила в умови відновлення політики військового комунізму. У рамках цієї політики і ґрунтувалися стосунки нової влади з кооперативами. Протягом громадянської війни більшовицько-ленінська концепція під впливом об'єктивних чинників зазнавала змін [139]. Проте завжди залишалися головні її принципи, суть яких полягала в тому, що кредитна кооперація є структура капіталістична, а отже ворожа, тому потрібна вона тільки для соціального захисту бідняків та для боротьби з куркульством [140], і не стільки вона сама, як створений нею апарат [141]. У цілому ленінська концепція зводилася до необхідності створення

великого кооперативу виробників, що об'єднує всю країну, а однією з найважливіших функцій вважався розподіл [142].

Особливість відносин кредитної кооперації Півдня з радянською владою полягала в тому, що ця влада встановлювалася тут періодично. Остаточне встановлення її відбулося, коли кредитна кооперація досягла значного рівня розвитку і прагнула економічної самостійності. Таким чином удар, завданий їй, був особливо відчутним, на відміну від тих регіонів, де влада більшовиків існувала постійно або значно довший час, і кооперативні структури були зруйновані або потрапили під повний контроль владних структур.

Прихід Червоної Армії у січні-лютому 1920 р. на південь України вніс нестабільність у роботу кооперації. Перші проблеми мали суто соціально-політичний аспект. Нова влада розподіляла кооперацію на робітничу (власне кооперацію), загальногромадську й селянську, в межах якої виділялася "куркульська" (кредитна) [143]. Під час переговорів з Одеським ревкомом кооперативні діячі впевнилися, що радянська влада нічому не навчилася за попередній час, і відношення до селянства було, як і раніше, ворожим, пролетаріат же перебував у привілейованому стані. Проте й стосовно до робітничої кооперації зберігалися старі підходи. Її діячі відзначали, що, як і в попередні рази, влада бажала тільки використовувати організаційно-технічний апарат кооперації у своїх цілях. Тому на засіданнях Одеської ради обласних кооперативних з'їздів (ОРОКЗ) 12 лютого 1920 р. було прийнято рішення боротися проти спроб роз'єднати кооперацію на робітничу, селянську та загальногромадську [144].

Найбільш важливим для кооператорів стало питання ревізій. Радянські органи влади в цьому напрямку діяли досить рішуче й жорстоко. Уже 13 травня 1920 р. Миколаївське губбюро запропонувало товариствам і спілкам кредитних кооперативів Миколаївської губернії**** не пізніше 1 червня надати докладний звіт про всі товари, які вже взяті чи ще не взяті на облік продорганами. Звіт надавався про товари, що належали кооперативам і приватним особам та були передані до товариств і спілок на зберігання. Стосувалося це як товарів, що перебували на складах, у дорозі або були тільки-но закуплені за межами губернії і не

ввезені [145]. За цим розпорядженням товари Миколаївської кредитспілки було розподілено між Губпродуктом, Губраднаргоспом і Губземвідділом, які повинні були розрахуватися за товари, що їм передавалися. Проте, поперше, кооперативи на власному досвіді вже впевнилися у ставленні радянської влади до розрахунків за умов військового комунізму, а, по-друге, ці товари призначалися для селянства, яке їх гостро потребувало. До того ж нова влада вела себе досить безцеремонно. Миколаївській кредитспілці було наказано під її відповідальність у дванадцятигодинний термін надати всю інформацію про наявність машинного масла. В умовах війни і в прифронтівій зоні найменші зволікання були небезпечними і могли коштувати керівництву спілки життя. Кооперація губернії практично була нездатна захистити свою власність. Крім того, спілкам було заборонено торгувати певними видами товарів [146].

Загрозу для кредитної кооперації складало також бажання нової влади поширити на територію України декрети і постанови Раднаркому РСФРР, і особливо декрету від 27 січня 1920 р. “Про об’єднання всіх видів кооперативних установ” [147], що зводило всю кооперацію до споживчих товариств, підпорядкованих державі. Кооператори півдня України в резолюції пленуму ОРОКЗ від 19 лютого 1920 р. висловили своє негативне ставлення до цих спроб. Було заявлено, що створення універсальних кооперативів або об’єднання різних типів на даний період не викликане ні потребою широких мас, ні потребою часу, а крім того дезорганізує діяльність усіх типів кооперативів. Також засуджувалася практика огульного розповсюдження всіх законів Росії на території України, бо це, на їх думку, тільки загубить кооперацію і зведе її апарат до “советских лавочек”. Найбільше їх дивувало те, що повну неспроможність цих установ у галузі постачання і розподілу визнала сама ж радянська влада [148].

Незважаючи на всі протести, місцеві радянські органи влади розпочали штурм кооперації, намагаючись за 7-8 днів увести декрети, що діяли на території Радянської Росії. У зв’язку з цим кооператори Півдня України вирішили

підтримати кооператорів Росії в їх боротьбі за відстоювання прав кооперації. На засіданні ОРОКЗ вони постановили, що треба зараз підтримати російських кооператорів, поки згубні російські декрети ще не діють в Україні, бо коли їх буде впроваджено, уже буде пізно боротися за права кооперації [149]. Рішучість діячів кооперації викликала посилення тиску на неї з боку місцевої влади. Для цього було використано випробуваний прийом. Удар нанесли по кооперативній пресі. 6 травня губдрук запропонував скоротити кількість кооперативних видань у зв'язку з їх небажаним напрямком і "відсутністю паперу".

Кооператори трималися погляду, що кооперація повинна мати власну пресу, як її має радянська влада, крім того вона обов'язково повинна бути незалежною. Вони ще не усвідомили, що саме така преса не потрібна новій владі. Не маючи сили відстояти свої права, зрештою кооператори змушені були погодитися на те, що на півдні залишалося діяти 6 кооперативних видань: "Южный кооператор" (орган ОРОКЗ), Центроспілки і Сільгоспспілки, робітничої кооперації, Споживспілки, Центрального органу української кооперації та єврейської кооперації (єврейською мовою) [150]. Наступний крок у боротьбі з кооперацією був досить ефективним і традиційним. 15 травня 1920 року губчека заарештував правління Одеської кредитспілки. Ця акція викликала протест з боку кооператорів Одеси, які вирішили добиватися звільнення заарештованих [151].

Намагаючись здолати опір кредитної кооперації, місцева влада спрямувала свій удар по фінансовій системі кооперації. У лютому 1920 р. місцеве відділення Московського народного банку спіткала доля центральної установи. Націоналізація і перетворення Одеського відділення МНБ у відділ губпродкому викликали стурбованість у лавах кооператорів. Їх непокоїло, що вся кооперація тепер потрапить під диктат кредитної, яка поступово буде одержавлюватися і втрачати самостійність [152]. Радянська влада таким чином не тільки намагалася взяти під свій контроль фінансову систему кооперації, а й розколоти єдність кооперативного руху.

Проте досить швидко кампанія зі знищення кредитної кооперації набула "революційної законності". 10 серпня 1920

р. був виданий декрет Раднаркому України, а 6 вересня – постанова Кооперативного комітету УРСР “Про об’єднання всіх видів кооперативних установ” [153]. За цими актами на території України поширювалася чинність декрету Раднаркому Російської Федерації від 27 січня 1920 р. Робилося це для об’єднання всіх видів кооперації на підставі єдиного управління нею трудящими та досягнення єдності кооперативної політики і господарського плану. Успіхи в боротьбі з кредитною, а отже куркульською, кооперацією були досить результативними. Одеський повітовий ревком після завершення у вересні “походу на куркуля” повідомляв, що в повіті не залишилося контрреволюційних кооперативів [154].

За новою системою організації кооперації губернські кредитспілки, за винятком Київської, Харківської та Одеської, вливалися до відповідних губспілок, передаючи їм свої кошти, технічний апарат, службовий персонал, районні кредитспілки вливалися до районних спілок споживчих товариств, а кредитні й ощадно-позичкові товариства – до споживчих на аналогічних умовах. Харківська, Київська та Одеська кредитспілки ввійшли до Всеукраїнської кооперативної спілки. З моменту передачі майна, цінних паперів, коштів, справ, апарату керівні органи кредитної кооперації припиняли своє існування, і всі їх члени як технічний персонал поступали в розпорядження споживчої кооперації та її установ. Виробничі підприємства кредитних кооперативів переходили в розпорядження губернських і районних спілок або ж передавалися ними в споживчі товариства [155].

Кредитну кооперацію з усім її фінансово-виробничим потенціалом було поглинуто споживчою кооперацією. Створювалася нова структура – єдине споживче товариство (ЄСТ), яке повинне було об’єднувати всіх громадян, що проживали в районі діяльності товариства, за винятком “експлуататорських і нетрудових” елементів. За собою радянська влада залишала право наглядати за виконанням споживчими товариствами та їх спілками декретів, постанов і загальних положень державної продовольчої політики. Місцеві продовольчі органи отримували право вводити в ЄСТ по одному представнику з правом припинення рішень

правління [156]. Таким чином і те, що залишилося від власне кооперації, потрапило під щільний контроль держави.

Головне завдання ЄСТ полягало в розподілі й заготівлі різних видів продуктів харчування, що кардинально відрізнялося від погляду на кооперацію як структуру виробничу, яку кооператори Півдня України вважали головною запорукою благополуччя і добробуту [157]. На підставі аналізу документів по південному регіону України ми можемо стверджувати, що в Україні, як і в Росії в цілому, нова кооперативна установа виявилася не здатною не тільки виконувати покладені на неї завдання, а й сприяти розвитку кооперації взагалі.

Перетворившись на придаток державних установ, апарат колишніх кредитспілок зіткнувся з виявами “досягнень” нової влади, побудованої на командно-адміністративних засадах, а отже забюрократизованою, перенасиченою звітністю. Працівники Єлисаветградської сільсекції (колишня кредитспілка) зверталися з проханням визначити якусь одну установу для звітування, оскільки вони витрачають більше часу на складання звітів, ніж працюють [158]. Упровадження ж на молочній фермі хутора Б. Штумфа, крім працюючих вже 32 робітників і службовців, з грудня 1920 р. нової посади – політкомісара [159] нічим як абсурдом вважати не можна, якщо не враховувати, яке значення для влади мав контроль над системою виробництва продуктів харчування, через що посада політкомісара стає зрозумілою.

Політика військового комунізму підірвала сільське господарство, і щоб врятувати державу та революцію, більшовицький уряд змушений був зробити певні тактичні поступки і зміни, що надавало йому можливості зберегти владу й подолати глибоку кризу. Одним з кроків на цьому шляху стало намагання відновити у 1921 р. кооперацію в усій її різноманітності [160]. Відновлювалася і кредитна кооперація, яка повинна була створити умови для правильного розвитку всієї сільськогосподарської кооперації [161]. Без відновлення першооснови – фінансової бази, чим служила кредитна кооперація, не можна було відбудувати селянські господарства до рівня початку ХХ століття.

Як і раніше, більшовицька партія, декларуючи гасла про невтручання державних установ до роботи кооперації, залишала за собою право контролю і керівну роль в кооперативному русі. Головним завданням для кооперації визначалася підтримка і поліпшення слабосильних і бідняцьких господарств [162]. У цих умовах підконтрольна, обмежена в правах, з підірваним потенціалом кооперація розпочала відбудовуватися. У першу чергу сільськогосподарські універсальні кооперативи створювалися там, де діяли кредитні й ощадно-позичкові товариства [163].

Але аналіз джерел не дає підстав для підтвердження концепції, згідно з якою саме з цього моменту розпочався якісно новий етап розвитку кредитної кооперації [164]. Якщо ж він і був новим, то тільки в тому, що кооперація втратила свою самостійність остаточно, повністю потрапивши під контроль держави. У роботі В. Леніна “Про кооперацію” чітко визначалася нова політична та соціально-економічна мета кооперації. В умовах концентрації в руках пролетаріату політичної влади і засобів виробництва кооперація повинна була стати тим інструментом, завдяки якому селянство буде залучено до соціалізму [165]. Виконуючи цю місію, нова кооперація розпочала активно залучати селянство до своїх лав. Херсонська кредитспілка у листопаді 1922 р. в умовах голоду видавала продпозички тільки тим, хто вступав до товариств. Так кооперувалось населення [166].

Наведені факти переконливо доводить, що під час революційних змагань і громадянської війни не припинявся подальший розвиток кредитної кооперації. У 1917-1920 роках остаточно сформувалися головні кооперативні центри губернії – Херсонська, Одеська, Миколаївська, Єлисаветградська та Олександрійська кредитспілки, що поєднували переважну більшість товариств. Саме вони перетворилися на установи, що взяли на себе функції керівництва кооперативами, які активно залучалися до нових форм діяльності й розширювали обсяги робіт.

Головною сферою діяльності кредитної кооперації стало посередництво та торгівля, і в першу чергу збіжжям. Саме зернові операції вийшли на провідне місце в роботі кредитної кооперації, визначаючи всю її політику. Для поліпшення хлібо-

заготівельної роботи важливу роль відігравали саме спілки. Організація зерносховищ, транспорту, кредиту, збуту потребувала значних зусиль, що зумовлювало необхідність якісних змін у системі організації і управління. Використовуючи поєднаний фінансово-виробничий потенціал товариств, спілки розгорнули роботу зі створення спеціальних відділів, налагодження мережі технічного забезпечення селянських господарств. Однією з головних форм роботи кредитспілок стала організація централізованого збуту селянської продукції, для чого вони шукали контакти як з державними установами, так і намагалися власними силами організувати вихід на світовий ринок, минаючи посередницькі послуги крупного приватного капіталу.

Також кредитна кооперація Півдня досягла успіхів і в налагодженні власного виробництва та переробки. Перші кроки в цьому напрямку свідчать про широкомасштабні плани концентрації кооперацією в своїх руках всього ланцюга сільськогосподарського виробництва і створення мобільної інфраструктури для забезпечення цих планів. Важливим етапом на цьому шляху стало заснування в Одесі у 1918 р. фінансово-виробничого регіонального центру, що значною мірою полегшував діяльність всієї структури кредитних кооперативів на Півдні.

Вийшовши на якісно новий рівень організації, кредитна кооперація поставила перед собою цілі, досягнення яких можливе було тільки при поєднанні потенціалу всієї кооперації. Організація поставок деревини, металу, шкір, продажу збіжжя та відрядження місії за кордон, створення власного селекційного центру, концентрація коштів та вироблення спільної кооперативної політики могли бути здійснені тільки за умов поєднання зусиль. Крім того регіональний центр кредитної кооперації, структури, що в умовах громадянської війни зберегла виробничий потенціал, як, до речі, і всі кооперативні об'єднання в цілому, і можливість залучати значні інвестиції, став тим ядром, навколо якого відбувалося поєднання кооперації в боротьбі за власні інтереси і права. Все це свідчить про завершення процесу усвідомлення кооперацією власних сил, здатних гарантувати зосередження в її руках всієї фінансово-

торговельної політики регіону, що відповідало реальному станові й можливостям кредитної кооперації.

В умовах поєднання фінансової забезпеченості і володіння товарним зерном селянство через кредитну кооперацію ставало достатньо незалежним на ринку, перетворюючись на повного господаря власної продукції.

Всі ці глобальні процеси якісних перетворень відбувалися в умовах гострої соціально-політичної боротьби і національного протистояння, викликаного розбудовою Української держави. Ці явища значною мірою впливали на розвиток кооперації. Утягнена в політичні суперечки кооперація, тиск на яку постійно зростав, зазнала гострих конфліктів. Проросійська і проукраїнська орієнтованість діячів кооперативного руху Півдня сприяла загостренню стосунків при вирішенні складних фінансових і торговельних питань. Як свідчать наведені факти, в ході пошуку компромісів кооператори зрештою виходили з місцевих інтересів, метою яких була економічна незалежність від диктату як загальноросійських, так і загальноукраїнських кооперативних установ, що абсолютно не суперечило національному патріотизмові місцевого населення.

Етап розвитку кооперації за часів революцій і війн з усіма політичними й економічними потрясіннями довів, що кредитна кооперація здатна витримати найскладніші випробування. В умовах фінансово-грошових криз, державної монополії на торгівлю збіжжям, при нестачі товарів і сировини кредитна кооперація знаходила можливості не тільки витримувати всі негаразди, а й нарощувати потенціал, про що свідчать постійні прибутки і зростання власної технічно-виробничої бази. Навіть постійні реквізиції, законні і позазаконні не могли зруйнувати кооперативних потужностей. Незначна підтримка з боку держави надавала можливість кредитній кооперації, спираючись на власні структури і потенціал селянських господарств, за короткий час відновлювати діяльність і нарощувати темпи робіт.

При встановленні радянської влади кредитна кооперація потрапила в умови всеохоплюючого контролю і втрати права розпоряджатися власною продукцією, що ставала власністю держави. Таким чином, порушувалися основоположні

принципи діяльності кооперації, що вело до її знищення. Зовсім інша ситуація складалася з поширенням ринкових відносин. За часів окупації Півдня денікінськими військами, за винятком нестабільності ситуації прифронтової зони, кредитна кооперація з підтримкою держави зуміла не тільки подолати кризові явища, викликані управлінням радянських органів і політикою денікінського уряду, а й суттєво розгорнути кооперативну роботу, плануючи широкомасштабний вихід на світовий ринок. Всі ці перспективні плани залишилися на папері з припиненням існування кредитної кооперації у серпні 1920 р. відповідно до загальної радянської політики, в якій кооперації відводилася роль розподілу продуктів і захисту незаможних верств села.

ВИСНОВКИ

Скасування 19 лютого 1861 р. кріпосного права прискорило соціально-економічні перетворення села. Приватновласницьке землекористування, зростання ваги селянських господарств у землеволодінні та товарному виробництві, диференціація стали ознаками кардинальних змін, викликаних поширенням товарно-грошових відносин. Реформа 1861 р., яку було проведено в інтересах поміщиків, залишила певні аграрні проблеми: малоземелля значної частини селянства, низький рівень технічної забезпеченості й агрокультури, відсутність коштів, низька продуктивність виробництва, надільне землекористування, що лишало селян права власності на землю, робило його неповноправним членом суспільства і гальмувало реорганізацію економічної сфери селянського виробництва. Все це перетворювало селянські господарства в залежні від стихії ринку і пануючого на ньому приватного капіталу, який був зацікавлений у збереженні існуючого стану, що надавало можливість, експлуатуючи селянство, отримувати надприбутки і зберігати монополію у сферах зернової торгівлі та постачанні сировини, сільськогосподарських машин, реманенту й різних товарів широкого вжитку.

На цьому терені відбувалося постійне загострення аграрної кризи, яка вела до посилення соціального протесту селянства. Саме в цих умовах розпочався процес створення кредитної кооперації. Забезпечуючи фінансові надходження і рух капіталу, кредитні кооперативи закладали основи загального переходу селянства до нових умов ведення господарства в системі, що дедалі поширювалася.

Ощадно-позичкові товариства, що першими виникли на Півдні України з 1871 р., не набули поширення в середовищі селянства. Ця реформа кредитних кооперативів в умовах тогочасної Росії ще була не здатна перетворитися на масову кооперативну організацію. Причини цього полягали, по-перше, в тому, що переважна частина селянства не мала вільних коштів для внесення паїв, а по-друге у тому, що в середовищі селянських мас ще не склалася достатня кількість фахівців кооперації. З цих причин виникнення

ощадно-позичкових товариств мало поодинокий характер і протягом 33 років їх чисельність закріпилася на 1904 р. тільки на рівні 9 кооперативів. Масове ж їх зростання на початку 70-х років XIX ст. було штучно ініційовано земствами, а отже не мало життєздатності, що значною мірою вплинуло на охолодження земської роботи у розвитку кооперації.

Ощадно-позичкові товариства, що утворилися на початковому етапі розвитку кооперативного руху, через невміння переважної більшості їх керівництва налагодити правильну позичкову роботу, а отже закріпити фінансову стабільність, або закривалися, або перетворювалися на установи зі зберігання боргових розписок. Засилля на той час у кооперативах сільської буржуазії та адміністрації, що, як правило, поєднувалися в одних особах чи були пов'язані родинними зв'язками, а також відсутність достатнього контролю з боку фінансових установ та інших членів товариства не сприяло залученню до кооперації широких селянських мас. Крім того, правова обмеженість у розпорядженні власним майном і надільною землею робила переважну більшість селянства небажаними у кооперації з їх неспроможністю реально підтвердити позички власним майном. Тому ощадно-позичкові товариства Херсонської губернії були малочисельними, за винятком кооперативів німецьких колоністів, де був вищий майновий ценз і діяло приватне право на землю.

Певні фінансові успіхи, про що свідчить зростання капіталів в цих товариствах при досить частому створенні нових і зникненню інших, є показником того, що тільки незначна частина кооперативів виявилася спроможною закріпитися в умовах ринку, спираючись тільки на власні сили.

Аналогічна участь спіткала і кредитні товариства, що створювалися за положенням 1895 р. Організуючись на безпайовій основі й за фінансової підтримки держави, вони були засобом, яким С. Вітте збирався захистити в першу чергу найбідніші верстви селянства від лихварів і зберегти податкоспроможність цієї частини села. Такий обмежений підхід вплинув на те, що навіть за пільгових умов, створених державою, кооперативи цього типу хоч і розвивалися значно

вищими темпами, теж не перетворилися на загальноселянські кредитні установи.

Об'єктивні умови розвитку держави, гостра аграрна криза, що здатна була перерости в соціальний вибух, а також набутий досвід у галузі кооперативного будівництва зумовили вироблення Нового положення про установи дрібного кредиту від 7 червня 1904 р. Економіко-соціальний курс, вироблений Вітте, базуючись на активній фінансово-організаційній підтримці держави, був спрямований на створення кредитної системи для селянства на кооперативних засадах. Саме вона повинна була послужити докорінним змінам соціально-економічного статусу селянства – найчисленнішої верстви суспільства, яка на той час почала відігравати все відчутнішу роль у ринковому розвитку аграрного сектора економіки країни. Кооперація повинна була створити підґрунтя для найкращого і найменш руйнівного шляху переходу селянства до товарно-грошових відносин.

Саме державна підтримка шляхом надання коштів кооперативам, контролю за правильною організацією позичкової роботи та дотриманням кооперативних принципів сприяли тому, що кредитна кооперація досить швидко пройшла період становлення і почала саморозвиватися. За короткий проміжок часу кредитні кооперативи стали наймасовішою організацією селянства півдня України. На 1916 р. у Херсонській губернії вже діяло 444 товариства, які на кінець 1915 р. об'єднували 289.986 осіб, що складало, приблизно 58% селянських господарств. Успішна позичкова робота сприяла фінансовій стабільності кооперативів, що привернуло до них велику кількість вкладників, і вже в 1906 р. відсоток внесків складав у кредитних товариств 36,1%, а в ощадно-позичкових – 44,4%. Зберігалася тенденція до зростання цього показника.

У цілому внески становили половину обігового капіталу кооперативів. Державна частка інвестицій мала тенденцію до скорочення. Незважаючи на те, що певна частина товариств закінчувала фінансовий рік із збиткам через незрілість і помилок кооператорів, більшість кооперативів, розгортаючи роботу, збільшувала кошти. У 1914 р. обіговий капітал кредитної кооперації губернії складав вже 23,5 млн. крб.

Нарощування коштів дало можливість збільшити фінансування селянства. Якщо у 1906 р. на одного члена товариства припадало у середньому 26,5 крб., то у 1913 р. цей показник становив вже 76 крб. Кредитна кооперація Херсонської губернії вийшла на одне з перших місць у фінансовій забезпеченості серед губерній України.

Створення власної кредитної кооперативної системи на підставі державних інвестицій дало можливість селянству не тільки позбутися засилля лихварського капіталу, але й перетворити останній у кооперативний, залучивши його до товариств, і тим самим спрямувати в селянські господарства на значно пільгових умовах.

Кредитні кооперативи також впливали і на зміну господарського статусу селянства на Півдні України. Використовуючи свій фінансово-організаційний потенціал, кооперативи почали активно розгортати роботу в різних галузях діяльності. Орендуючи землю, створюючи прокатні пункти, закупаючи різні товари і знаряддя, кредитні кооперативи зменшували витрати селян, сприяли вдосконаленню агрокультури господарств, забезпечували розвиток кустарного виробництва, реалізуючи вироби ремісників і надаючи їм кредити. Така підтримка була необхідна переважній більшості селянства і навіть з середнім рівнем достатку та розвитку господарства, оскільки поодинокі діяльність фактично через відсутність власних коштів робила їх залежними від посередницького капіталу.

Активна робота кредитних кооперативів, особливо в сфері придбання сільськогосподарських машин і реманенту, викликала зацікавленість до товариств з боку виробників цієї продукції, які вбачали в нових установах майбутніх головних споживачів. Це сприяло налагодженню двобічних, обопільно вигідних контактів, оминаючи посередників, між заводами виробниками сільгосптехніки Одеси, Єлисаветграда з кооперативами губернії. Створення кооперативами власної технічної бази надавало можливості забезпечити значно ширші верстви села засобами технічної обробки землі й переробки продукції, що для переважної частини села було неможливим здійснити індивідуальними зусиллями в потрібних розмірах.

Охоплюючи значні маси селянства, кооперація надавала можливості шляхом пошуку найбільш сприятливих форм поєднувати інтереси різних за соціально-господарською орієнтацією груп. Особливо це яскраво виявилось у відносинах з хуторянами і відрубниками, які перейшли на нову форму землеволодіння і залишили громаду. Поєднані в кооперативах господарства з різним соціально-економічним статусом впливали на ментальність тої частини селянства, яка вбачала у товариствах модифіковану форму старої громади. Прискорюючи, з одного боку, розуміння необхідності в умовах ринку будівництва кооперативної роботи на комерційних засадах, а з іншого боку – кредитні, кооперативи створювали умови захисту, за якими та частина села, яка ще не відважувалася розірвати з громадською системою організації і тільки розпочинала поступово переходити до ринкових стосунків. До того ж кооперативи надавали гарантію здійснення цього переходу з найменшими втратами, які неодмінно спіткали б більшу частину господарств, не звичних до нових товарно-грошових відносин, а головне – не конкурентноспроможних.

Таким чином, саме створення кредитної кооперативної системи на підставі Положення про кредитні установи від 1904 р. започаткувало аграрні перетворення в Російській імперії, тому саме С. Вітте належить першість не тільки у виробленні кардинальних положень реформи, а й в її впровадженні. Кредитні кооперативи сприяли внесенню докорінних змін у селянські господарства. За розмірами охоплення селянства товариства значно випереджали відсоток господарств, що переходили до хутірної та відрубної організації, доцільність якої при певному малоземеллі значної частини селян не доведено, і яка без фінансової підтримки навряд чи переважною більшістю зуміла б вистояти в боротьбі з приватним капіталом.

У зв'язку з цим саме заготівля збіжжя й хлібозаставні операції стали головним елементом діяльності кредитної кооперації. Розвиваючи посередництво, товариства концентрували увагу в першу чергу на найголовнішому товарному продукті – збіжжі. Продаж його селянами в умовах панування крупного приватного капіталу перекупників

і абсолютної відсутності коштів у них призводив до того, що останні, штучно знижуючи ціни, отримували надприбутки, а селянство – мізерні доходи за свою важку працю. Перші кроки товариств щодо спільного продажу збіжжя, починаючи з 1906 р., підтвердили повну спроможність кооператорів реально взяти в свої руки цю сферу роботи, що дало б їм значні прибутки. Для здійснення хлібозаставних операцій і для організації спільної торгівлі товариства потребували додаткових коштів та розгалуженої мережі складів і зерно-сховищ.

Отримуючи державну допомогу і залучаючи додаткові кошти, більшість кооперативів створила власну базу для проведення посередницьких операцій з зерном. Було вироблено головні принципи проведення хлібозаставних операцій і напрямки організаційної роботи у цій сфері. Кредитна кооперація Херсонської губернії розгорнула діяльність з налагодження прямих контактів з комерційними фірмами та транспортними підприємствами. Поступово набираючись досвіду, в умовах гострої конкуренції, відсутності достатнього власного потенціалу і недостатньої підтримки держави кредитна кооперація зуміла закласти підвалини хлібної торгівлі, впроваджуючи таку форму, як поєднання зусиль декількох товариств.

Кардинальні зміни у цій сфері відбулися з початком першої світової війни, коли держава потрапила у скрутне становище в галузі заготівлі збіжжя. Непідготовленість земств, засилля посередників, які піклувалися про власні інтереси, змусили державу звернути увагу на кредитні кооперативи, які були зацікавлені у встановленні прямих контактів з державними установами. Перші кроки в цьому напрямку дали позитивні результати, остаточно переконавши кооператорів, що селянство через посередництво кооперативів здатне вийти на зерновий ринок і витримати конкуренцію з пануючим на ньому крупним капіталом.

За короткий час існування кредитна кооперація, розгортаючи посередницьку діяльність, особливо в сфері хлібної торгівлі, створила умови до переходу на якісно новий рівень. Як зазначалося вище, держава на етапі становлення кооперації відіграла досить важливу роль. Її діяльність щодо

спрямування товариств у правильному напрямку розвитку дало тим можливість за короткий час пройти період становлення і перетворитися на досить мобільні фінансово-організаційні установи. Головним недоліком державної кооперативної політики було гальмування процесів запровадження кооперативами нових форм роботи, що не були визначені статутом. Це особливо стосувалося сфери комерційної діяльності. Така позиція звужувала потенційні можливості і не давала кооперативам повним обсягом задовольняти потреби селянства. Особливо це було відчутно під час обмеження ініціативи кооперативів у створенні спілок.

Активізація кредитної кооперації в губернії з приводу створення спілок кредитних кооперативів розпочалася вже в 1910 р., коли на кооперативних з'їздах по всіх повітах було порушено це питання. Саме в спілках кооператори вбачали ту установу, що здатна була організувати правильну посередницьку діяльність, особливо із збіжжям. Роздрібнені, відокремлені, поодинокі товариства на зерновому ринку все ж таки не мали достатнього фінансового й організаційного потенціалу для боротьби з крупним капіталом. Крім того, вони не мали потрібного досвіду роботи на ринку з крупними партіями збіжжя. Більшість товариств була віддалена від торгових центрів. Для подолання цих перепон потрібні були спілки, які б дали можливість сконцентрувати кооперативні капітали, що значною мірою вже були надмірні в товариствах, і створити централізовану систему для збирання, збереження й реалізації великих партій зерна. До того ж спілки, як достатньо великі установи, користувалися значно більшою довірою населення і могли б залучити кошти міського населення, що значною мірою поліпшувало б фінансовий рівень кооперативів.

У Херсонській губернії осередками формування регіональних кооперативних об'єднань стали міста Одеса, Миколаїв, Єлисаветград та Олександрія. Це було пов'язано з їх адміністративно-економічним статусом. Значні торговельні та промислові центри з великою кількістю мешканців приваблювали кредитну кооперацію, сферою якої на той час було переважно село, можливість наблизитися до нових джерел фінансування, транспортних і промислових центрів й

адміністрації. Саме в цих містах розгорнулася робота зі створення спілок.

У Росії царизм не дуже поспішав надати права спілкам, вбачаючи в них політичну загрозу. Тому перші чотири кредит-спілки, які практично організувалися вже в 1911 р., змогли розпочати свою діяльність тільки у 1915 р. і то тільки тому, що держава в умовах війни потребувала допомоги у сфері заготівлі збіжжя з боку кооперації, оскільки організація через земства і посередницький капітал тільки погіршувала становище селянства і вела до його зубожіння, з одного боку, і збагачення перекупників – з іншого.

Зі створенням спілок селянство, поєднане в кооперативах, отримало можливість вийти на зерновий ринок як повноправний конкурент. Уже перші роки хлібозаготівельної роботи показали, що кооперація не тільки здатна конкурувати з крупним приватним капіталом, а й при мінімальній підтримці з боку держави витіснити його. Незважаючи на те, що перші спілки губернії об'єднували незначну кількість товариств, успішна їх діяльність переконала кооператорів, що за спілками – майбутнє кооперації Півдня. Уже в кінці 1916 р. кредитспілки взяли активну участь в I Південноросійському з'їзді у Ростові-на-Дону, на якому було вироблено програму регіонального самоврядування кооперації. Така позиція свідчила про організаційне завершення прагнення кредитної кооперації Херсонської губернії ще з 1912 р. створити власний регіональний центр, який би забезпечив повну фінансову і торговельну самостійність. Із створенням спілок ідеї регіонального самоуправління і самостійної організації виходу на світовий ринок набули можливості реального втілення в життя.

Прагнення кредитних спілок до самостійності у питаннях фінансово-торговельної політики викликало конфлікт з Московським народним банком, який, монополізувавши сферу міжнародної торгівлі, не хотів втрачати свого виключного становища, оскільки таким чином він міг позбутися свого положення лідера у загальноросійському кооперативному русі. Такий перебіг подій був викликаний завершенням становлення кредитної кооперації в регіонах,

яка в умовах товарно-грошових стосунків бажала концентрувати у своїх руках всю торговельну, фінансову і виробничу сфери, щоб таким чином захищати власні місцеві інтереси. В умовах ринкових відносин кредитна кооперація, створивши мобільну фінансово-організаційну структуру, прагнула позбутися диктату конкурентів і посередників, і кооперативних зокрема, яким був Московський народний банк.

Важливу роль у розвитку кооперації відігравали представники інтелігенції та священнослужителі, частка яких в керівництві товариств була досить високою. Саме завдяки їхній ініціативі кооперативи зуміли досягти значного розвитку. Особливо це стосується тих товариств, де селянство власними силами не зуміло організувати роботу належним чином. Те, що воно брало участь у роботі товариств з мінімальною активністю, ще не свідчить про їх пасивність і незацікавленість, чи, як вважали кооператори, тільки про бажання отримувати позички. Головна причина низької участі рядових членів кооперативів в управлінні полягала в тому, що на початковому етапі товариства дійсно займалися тільки позичковою роботою, і селянство потребувало тільки цієї послуги, що мала разовий характер. Із зростанням сфери діяльності кооперації, потребою вирішувати значно ширший спектр проблем активізувалась участь селян у роботі кооперативів.

Документи свідчать, що селянство не тільки змушене було ламати традиційні форми господарювання, а й змінювати свої уявлення, пристосовуватися до нових ідей і умов життя. Але селянство, на відміну від лідерів кооперативного руху, які вносили інтелектуальний потенціал, віддавало потенціал виробничий. Поєднання цих двох сил перетворило досить молоді установи на мобільні кооперативні структури, які забезпечували інфраструктуру різних форм посередництва, передусім збіжжям.

Найбільші випробування господарських і соціальнозахисних функцій кооперації припали на роки революційних подій і громадянської війни 1917-1920 рр. Кредитна кооперація змушена була пристосовуватися до постійних змін соціально-економічних і політичних умов. Розбудова Української держави спричинила до певних ускладнень в лавах

кооператорів Півдня, що було викликано національною і кооперативною політикою молодії держави і багатонаціональним складом населення Півдня.

У цей період у губернії завершилося організаційне будівництво спілок. У ході цього процесу остаточно сформувалися Одеська, Миколаївська, Херсонська, Єлисаветградська та Олександрійська спілки кредитних і ощадно-позичкових товариств, до яких увійшли створені в цей період Великоолександрівська та Тираспольська кредитспілки, а також переважна частина спілок споживчих товариств, які потребували фінансування зі свого боку, а кредитспілки прагнули чітко розподілити сфери діяльності і використати їх апарат у галузі організації постачання товарів широкого вжитку – зі свого боку. У цілому на 1919 р. кредитспілки Херсонської губернії об'єднували до 88% товариств. Для поліпшення роботи такої розгалуженої мережі кредитспілки створили відділення, які наближали управління до віддалених регіонів, а також організували спеціалізовані відділи, що займалися торгівлею, контролем, постачанням, агрономічними питаннями та розвитком виробництва.

Було започатковано систему власних кооперативних курсів, на яких велася підготовка фахівців, потрібних як для підвищення рівня роботи у товариствах, що занепадав у зв'язку з війною, так і для впровадження нових перспективних заходів щодо подальшого розширення кооперативної роботи і збільшення виробничого потенціалу.

Як і раніше, головною формою роботи кредитної кооперації залишалось посередництво. Зростають розміри хлібозаготівельних операцій. Причому спілки виступали не тільки як організатори цієї роботи, а й докладали максимум зусиль для захисту селян від свавілля з боку різних за соціально-політичною орієнтацією державних структур. Працюючи в умовах державної монополії в галузі торгівлі збіжжям (уряд Скоропадського, Раднарком України) і вільної торгівлі (уряд Денікіна), кредитспілки зуміли пристосуватися до цих умов, знайти контакти з державними структурами, переконати їх у тому, що саме кредитна кооперація здатна організувати широкомасштабну заготівлю збіжжя на обопільно вигідних умовах. Пояснити таке прагнення

кооперації можна бажанням сконцентрувати у своїх руках всю хлібну торгівлю, що було запорукою захисту інтересів широких кіл селянства – головних виробників збіжжя. Зі свого боку державні структури використовували технічний апарат і фінансово-організаційний потенціал кредитної кооперації у власних інтересах з метою пом'якшення конфлікту з селянством і отримати висококваліфікованої системи заготівлі.

Перетворившись у головний напрям діяльності кредитної кооперації, заготівля збіжжя прискорила процес подальшого вдосконалення матеріально-технічної бази цієї галузі. Кредитспілки розгорнули роботу зі створення мережі заготівельних центрів і зерносховищ у портах Чорного моря і на вузлових станціях, розпочали організацію власних транспортних засобів і млинів для зосередження у своїх руках торгівлі виробами із зерна. Важливим кроком у напрямку поліпшення зернового виробництва стала акція з організації на базі Одеської селекційної станції селекційного центру з мережею дослідницьких ділянок, діяльність якого у перспективі спілки губернії планували поширити на південь України і Молдавію.

Успішна робота у хлібозаготівельних кампаніях сприяла накопиченню досвіду і створенню виробничо-матеріальної бази кредитспілками. В умовах відновлення товарно-грошових стосунків і ліквідації державної монополії на торгівлю збіжжям за часів Денікіна вони розгорнули активну роботу з організації вивозу його на світовий ринок. Планувалося розпочати широкомасштабну торгівлю з країнами Європи і США сільськогосподарською продукцією та встановити прямі контакти з фірмами-виробниками сільськогосподарських машин для постачання їх на Південь. Для виконання цих планів кредитспілки Херсонської губернії організували у 1919 р. місію, яка повинна була вивчити ринки збуту сільгосппродукції та налагодити контакти з виробниками сільгосптехніки, використовуючи місцеві кооперативні об'єднання.

Значною мірою розвивалися й інші галузі діяльності кредитної кооперації Півдня. У складних економічних умовах громадянської війни, коли ринок був спустошеним і не вистачало різних товарів і сировини, потрібних для селянських господарств, кредитспілки розгорнули посередницькі операції для

забезпеченню селян деревиною, шкірами, металом тощо. Для того, щоб ця робота проводилася на належному рівні, кредитспілки встановили між собою контакти для поєднання фінансовоорганізаційних можливостей. Однією з важливіших сфер діяльності кредитної кооперації стало налагодження і підтримка кустарних промислів. Забезпечення їх сировиною і технікою надало можливості розгорнути мережу кузень, ремонтних, гончарних і ткацьких майстерень. Це певною мірою забезпечувало населення товарами широкого вжитку, а також технічну базу господарств. Розуміючи, яке вона має значення для кооперації, кредитспілки Півдня взяли активну участь у придбанні “Централом” заводу сільгоспмашин “Гена” в Одесі, з яким вони мали довгі торговельні контакти.

Як свідчать документи, кредитні установи, нарощуючи темпи розвитку, прагнули охопити і сферу переробки сільгосппродукції. Для цього купувалися й орендувалися переробні заводи та фабрики, а також фінансувалися кооперативні установи такого профілю. Ці кроки були спрямовані на впровадження всебічного контролю з боку кредитної кооперації за повним циклом сільськогосподарського виробництва від вирощування до реалізації та витіснення з нього перекупників і посередників. Така система гарантувала захист інтересів селянства.

Постійні контакти і спільні акції кредитспілок Херсонської губернії остаточно переконали їх у необхідності створення єдиного регіонального комерційно-виробничого центру. У 1918 р. на базі Одеської кредитспілки було створено кооперативне об'єднання, яке займалося банківською та комерційною діяльністю, мало право купувати і будувати портові споруди, елеватори, під'їзні шляхи, переробні заводи. Цей центр планувалося перетворити на структуру, що поєднувала б кредитні і споживчі установи Бессарабської, Подільської, Херсонської та Таврійської губерній, регіону, що мав схожу господарську орієнтацію і тяжів до портів Чорного моря: Одеси, Миколаєва, Херсона.

Таким чином, кредитна кооперація втілила в життя своє бажання мати регіональний кооперативний центр, який би дозволив сконцентрувати у своїх руках всю фінансово-виробничу і торговельну політику. Саме ці прагнення лежали в

основі тих конфліктів, що виникали з питань хлібозаготівлі й фінансування, коли місцева кредитна кооперація бажала позбутися зверхності загальноукраїнських і загальноросійських кооперативних установ. З приводу цього у 1918 р. в Одесі кооперативні спілки прийняли рішення про створення відділення МНБ на противагу Українському народному банку, який намагався посісти панівне становище у фінансовій кооперативній політиці. А саме з цим не бажали миритися кооператори Півдня, прагнучи самочинно контролювати фінансово-торговельний простір регіону.

Слід зазначити, що проблеми фінансування були важливими для кредитної кооперації, особливо у світлі тих широкомасштабних проектів, про які йшлося вище, і саме тому для кредитспілок ставало важким випробуванням періодичне встановлення нової влади, з чим повністю змінювалася фінансово-грошова система. За таких умов нанівець зводилися всі досягнення кооперативів, які в одночасся втрачали всі накопичені кошти. Це змушувало кредитну кооперацію, шукаючи порятунку від фінансової кризи, звертатися за підтримкою до державних структур. Таким чином кооперація потрапляла у щільну залежність від останніх, що деякою мірою обмежувало її самостійність.

За всіх негативних впливів періоду революційних змагань і громадянської війни кредитна кооперація зуміла вистояти і наростити свій потенціал, що свідчить про її мобільність, живучість і високий ступінь пристосування, які базувалися на енергії та працьовитості селян, що прагнули поліпшити свій стан і захистити себе від зазіхань приватного капіталу і держави.

З приходом на початку 1920 р. на південь України Червоної Армії і встановленням більшовицького режиму кредитна кооперація зазнала руйнівного впливу нової системи. Використавши організаційно-технічні можливості кредитспілок в галузі заготівлі збіжжя, радянська влада поступово розпочала здійснювати тиск на кредитну кооперацію з метою подолати її прагнення до самостійності, особливо у питаннях реалізації власної продукції, що суперечило політиці військового комунізму. Прагнучи втілити у життя ідеї будівництва соціалізму, представники нової

влади розпочали на Півдні боротьбу з кредитною кооперацією, яка втілювала у собі, на їх думку, засади капіталізму, а отже була несумісна з соціально-економічною концепцією більшовизму, за якою вершиною організації селянства мали бути колгоспи. На противагу їм кооперація не нівелювала індивідуальність, усереднюючи всіх під одну гребінку, а навпаки – прагнула всіма засобами сприяти саме розвитку й самореалізації індивідуальності. Така структура за суттю своєю суперечила концепції нового суспільства.

За цих умов лідери кооперації намагалися відстояти її право бути виразником інтересів селянства. Після встановлення контролю за діяльністю кредитної кооперації та її власністю, після низки репресивних заходів проти діячів кооперації та кооперативної преси радянська влада на Україні, з поширенням 10 серпня 1920 р. на її територію дії декрету Російської Федерації “Про об’єднання всіх видів кооперативних установ” від 27 січня 1920 р., знищила кредитну кооперацію. Замість структури, що поєднувала хліборобів, які прагнули збагачення і мали реальні можливості перетворитися на господарів власного виробництва, радянська влада створила єдині споживчі товариства, які виконували функції розподілу та поєднували всіх, за винятком “нетрудового елемента”, повністю контролювалися державою, що й уявлялося як кооперація.

Саме розподільчі установи, що перебували під контролем держави і виконували її директиви, були потрібні новій владі. Самостійна фінансово, торговельно, виробничо кредитна кооперація, яка прагнула до поширення товарно-грошових принципів, не вписувалася у концепцію будівництва економіки на соціалістичних засадах. Кооперація, яка впроваджувала принципи приватної власності, комерційності, індивідуальної відповідальності як основи господарювання, виробництва, в якому превалював примат капіталу, що був основою економічного розвитку, була непотрібна. Єдине, що вона могла дати – це апарат, який планувалося використати в господарській і соціальній політиці. Сама ж кредитна кооперація, яка вважалася куркульською, в плани використання її в боротьбі з заможною частиною села не вписувалася. У зв’язку з цим, із встановленням свого

панівного положення на Півдні, радянська влада знищила кредитну кооперативну систему, поглинувши її власність та експлуатуючи досконалий апарат.

Відновлення кредитної кооперації у 1921 р., пов'язане з пошуком виходу із соціально-економічної і політичної кризи, в яку завела політика військового комунізму, базувалося на принципах збереження підконтрольності кооперації державі, яка тримала в своїх руках всі важелі економіки і опиралася на диктатуру пролетаріату. У зв'язку з цим кредитна кооперація часів нової економічної політики була знаряддям залучення селянства до соціалізму. Використовуючи формально кооперативні гасла, більшовицька диктатура фактично збиралася шляхом суцільного кооперування, використовуючи навіть голод (зокрема на Херсонщині), залучити селянство, що вірило у ці гасла, до розвитку сільськогосподарської сфери у напрямку до соціалістичного ідеалу. За умов непу кредитна кооперація, яка по суті своїй слугувала інтересам власника-виробника, що прагнув до самостійності і мав потребу у кооперативі, повинна була полегшити перехід селянства у підконтрольність до держави з поступовою втратою всіх своїх прав.

Підсумовуючи все сказане можемо стверджувати, що на півдні України кредитна кооперація поступово переросла з невеликих установ, що займалися дрібним кредитом з метою фінансової підтримки селянських господарств, у мобільні фінансово-виробничі центри, здатні не тільки вивести селянство на ринок, а й витіснити з нього посередників. Для цього їй потрібна була державна фінансова й організаційна підтримка, що було вигідним обом сторонам. Перетворившись на інтегральні кооперативні установи, кредитспілки, опираючись на власну фінансову систему, в основу якої були покладені капітали різних структур (державний, власний, приватний), прагнули встановити повний контроль за сільськогосподарським виробництвом, монополізуючи його в межах цілого регіону, що повинно було стати запорукою захисту інтересів широких селянських верств.

Така монополія, побудована на кооперативній основі, слугувала і самим виробникам, і власне виробництву. Адже

селянство через кооперацію, інтегруючись у загальнодержавну економічну систему, прагнуло розширити сферу послуг – кредит, страхування, оренда – та впроваджувати нові форми діяльності – торгівлю, переробку сільгосппродукції, виробництво товарів широкого вжитку, створення власної машиннотехнічної бази, розширення сільськогосподарського виробництва на кооперативних засадах. Все це сприяло би подальшому підвищенню матеріального і виробничого рівня господарств і залученню тих верств села, які за умов капіталістичного розвитку, безумовно, втрачали б землю або ж спеціалізувалися в інших галузях, які кооперація розпочинала створювати. До того ж система, створена кредитною кооперацією, ґрунтувалася на засадах демократичного управління, в основу якого покладался принцип економічної доцільності, організації зв'язків горизонтальних (за умов партнерства) і вертикальних (за принципом необхідності концентрації та підконтрольності центральноуправлінських підрозділів низовим установам. За цих умов бюрократизація управління сільськогосподарським виробництвом була унеможливлена, бо керуючою силою всієї структури виступав безпосередній виробник – селянин-господар.

ПРИМІТКИ

Вступ

1. Анфимов А.М. Тень Столыпина над Россией // История СССР. – 1991. – №4. – С. 112-121; Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А.Столипін: з життя та державної діяльності // Український історичний журнал. – 1991. – №2, 4, 9, 11; Зырянов П.Н. П.А.Столыпин // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 48-78; Клейн Б.С. Россия между реформой и диктатурой (1861-1920 гг.) // Вопросы истории. – 1991. – №9-10. – С. 3-13; Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (Мифы и реальность) // История СССР. – 1991. – №2. – С. 52-72; Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – №2. – С. 34-46; Мейси Д. Земельная реформа и политические перемены: феномен Столыпина // Вопросы истории. – 1993. – №4. – С. 3-18; Современная концепция аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история. – 1992. – №5. – С. 3-31; – 1993. – №2. – С. 3-28; – 1994. – №2. – С. 31-59; Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918рр.) // Український історичний журнал. – 1996. – №1. – С. 3-14.

2. Див.: Економіка України та шляхи її подальшого реформування. Матеріали Всеукраїнської наради економістів 14-15 вересня 1995 р. – К., 1995. – 324 с.

3. Чайнов А.В. Основные идеи формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения. – М., 1989. – С. 274.

4. Бородаевский С.В. Мелкий кредит. – СПб., 1906; Його ж. Ссудо-сберегательные и кредитные товарищества. – СПб., 1906; Катаев Н.М. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России. – М., 1902; Тернер Ф.Г. Крестьянский кредит // Вестник Европы. – 1899. – №1; Хитрово В. Сельский краткосрочный кредит // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1886. – №15-17, 20.

5. Анциферов А.Н. Мелкий кредит, его организация и значение в России. – Харьков, 1903; Його ж. Кооперативный кредит. – Харьков, 1918; Кулыжный А.Е. Деревенская кооперация. – М., 1911; Його ж. Кредитные и сберегательные товарищества. – Пг., 1918; Його ж. Очерки по

сельскохозяйственной и кредитной кооперации. – Пг., 1918; Його ж. Краткий курс кредитной кооперации. – Пг., 1918; Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. – СПб., 1903; Його ж. Кооперативное движение в России: его теория и практика. – М., 1918; Його ж. Кооперативная организация мелкого кредита. – М., 1919; Чупров А.И. Мелкий кредит и кооперация. – М., 1909; Тотомианц В.Ф. Кооперация в русской деревне. – М., 1912.

6. Маслов С. К теории кооперативного кредита. – М., 1905; Його ж. Мелкий кредит и земство. – М., 1914; Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1916; Його ж. Кооперация: соціально-економічна природа та її мета. – К., 1919; Хейсин М.Л. Ход развития кредитной кооперации в России за 50 лет // Вестник кооперации. –1916. – №4; Його ж. Кредитная кооперация в России (исторический очерк и современное положение): 1-е и 2-издания. – Пг., 1918, 1919; Чайанов А. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. – М., 1919.

7. Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России: его теория и практика. – М., 1918. – С. 15; Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1989. – С. 71, 96-97.

8. Туган-Барановский М.И. Указана праця. – С. 342.

9. Туган-Барановский М.И. Указана праця. – С. 448-449.

10. Там же. – С. 300.

11. Меркулов А.В. Издание Центросоюза за 25 лет (1898-1923). Систематический указатель. – М., 1924; Гриценко И.Ф., Меркулов А.В. Систематический указатель русской литературы по кооперации 1856-1924 гг. – М., 1925.

12. Гриценко И.Ф. Социальный состав членов кредитных сельскохозяйственных товариществ. – Л., 1926; Выгодский С.Л. Сельскохозяйственный кредит в дореволюционной России: опыт экономического анализа финансирования хлопководства, льноводства и садоводства. – М., 1931.

13. Хейсин М.Л. Кредитная кооперация в России (очерки по истории кредитной кооперации в дооктябрьской России). – Л., 1926.

14. Чайанов А.В. Избранные произведения. – М., 1989; Його ж. Избранные труды. – М., 1991; Його ж. Краткий курс кооперации. Репринтное воспроизведение издания 1925 г. – М., 1989.

15. Чайанов А.В. Что такое аграрный вопрос? // Избранные произведения. – С. – 34-37, 43.

16. Вдовин В.А. Создание сельских ссудо-сберегательных товариществ в России // Вестник Московского университета, серия IX, история. – 1964. – №2; Першин П.Н. Аграрная революция в России. От реформ к революции. – М., 1966. – С. 139-169; Тюкавкин В.Г. Сибирская деревня накануне Октября. (К вопросу формирования социально-экономических предпосылок социалистической революции). – Иркутск, 1966; Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации. – М., 1969; Кабанов В.В. Кооперация как канал взаимодействия различных социально-экономических укладов (к вопросу о роли кооперации в социально-экономической структура России) // Вопросы истории капиталистической России. – Свердловск, 1972. – С. 100-108; Його ж. Октябрьская революция и кооперация (1917 – март 1919 г.). – М., 1973; Горюшкин Л.М. Аграрные отношения в Сибири периода империализма (1900-1917 гг.). – Новосибирск, 1976.

17. Морозов Л.Ф. Вказана праця. – С. 157-228.

18. Корелин А.П. Социальный состав участников кредитной кооперации в России в конце XIX – начале XX в. // Социально-экономическое развитие России. – М., 1986. – С. 221-234; Його ж. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988; Його ж. Мелкий крестьянский кредит и его роль в развитии аграрного капитализма в России в конце XIX – начале XX века // История СССР. – 1989. – №4. – С. 53-70.

19. Корелин А.П. Социальный состав участников кредитной кооперации... – С. 229-231; Його ж. Сельскохозяйственный кредит... – С. 202.

20. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – С. 305, 307.

21. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 138.

22. Осипов Н.О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ. – СПб., 1887; Иванченко Е.А. Образование Бердянского Союза ссудо-сберегательных и кредитных товариществ // Вестник сельского хозяйства. (Приложение). – 1902. – №14, 18; Його ж. Из жизни Андреевского ссудо-сберегательного товарищества в Бердянском уезде Таврической губернии. – СПб., 1910; Шевченко Е.П. Кредитная кооперация на юге России // Хуторянин. – 1910. – №45, 47-48.

23. Любченко П. Сільськогосподарський кредит і кредитна сільськогосподарська кооперація // Сільський господар. – 1924. – №16; Одинцов О.В. Двадцять п'ять років сільськогосподарської кредитної кооперації. – Харків, 1927; Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків, 1927; Пожарський П. Нарис історії української кооперації. – К., 1919; Його ж. Соціальний склад української кооперації (історико-статистичний нарис). – К., 1928; Гайдай Л.І. Роль кооперації у розвитку капіталізму в селянських господарствах Правобережної України (1906-1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1977. – №4. – С. 100-106; Губенко Г.Н. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Юга Украины (к. XIX – н. XX вв.). – К., 1976; Його ж. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX века // История СССР. – 1981. – №2. – С. 159-170.

24. Бородаєвський С.В. Історія кооперації. – Прага, 1925; Його ж. Теорія і практика кооперативного кредиту. – Прага, 1925; Іванюк І. Кредитна кооперація на Україні // Праці Українського наукового інституту. – Т. XI. – Серія економічна. – Кн. 3. – Варшава, 1933; Піснячевський Д. Від капіталізму до кооперативізму. – Париж, 1945; Мартос Б. Українська державність і кооперація – спогади про 1917-18 роки // Господарсько-кооперативне життя. – Авсбург, листопад, 1947; Його ж. Теорія кооперації. – Ч. I. – Подєбради, 1923; Вітанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.

25. Болотова Е.Ю. Создание общекрепостного законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. – 1917 г.): Автореферат дис... канд. іст. наук. – М., 1991. – 16 с.

26. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново, 1994.

27. Там же. – С. 271.

28. Там же. – С. 48-58, 62.

29. Там же. – С. 118-269.

30. Прокопенко І.П. Сільськогосподарська кооперація у суспільно-політичному житті України (1880 – поч. 30-х р. XX століття): Дис... канд. іст. наук. – К., 1992. – 184 с.

31. Там же. – С. 33.

32. Бутенко І.І. Сільськогосподарська кооперація півдня України другої половини XIX – початку XX століття. Дис... канд. іст. наук. – Херсон, 1994. – 177 с.

33. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995.

34. Фареній І.А. Український кооперативний рух у період 1917-1920 років (історичний аспект). Автореферат дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

35. Там же. – С. 13.

36. Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии за 1894-1913 гг.

37. Отчет по мелкому кредиту за 1908 г. – СПб., 1912; Земледельческий центр и Юг Европейской России. Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях (Из материалов Главного Управления Землеустройства и Землевладения). Под редакцией В.В.Морачевского. – СПб., 1911; Мелкий кредит по трудам Съездов. – СПб., 1912; Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. в Киеве. – К., 1914; Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917.

38. Вестник мелкого кредита. – М. 1913, 1914, 1915, 1916; Вестник кооперативных союзов. – М., 1915. – №№1-8, 10-12, 1917, – №№1-8, 1918. – №1, 2; Вестник сельскохозяйственной кооперации. – М., 1910-1915; Известия Одесского кредитного союза кооперативов – Союзкредита. – Одесса, 1919; Хроника учреждений мелкого кредита. – СПб., 1906-1912; Южный кооператор. – Одесса, 1913-1919.

Розділ 1

1. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914). – М., 1995. – С. 195-217.

* За іменем їх організатора Шульца і місця заснування – м.Делич у Німеччині. Їх капітал створювався за рахунок пайових внесків членів товариств. Див. дет.: Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации. – М., 1989. – С. 348-352.

2. Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1909 год. – Херсон, 1911. – Приложение (далі – Прл.). – С. 141.

3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. 1, оп. 85 (1871), спр. 29, арк. 1.

4. Там же, (1872), спр. 78, 71, 89, 72, 80; (1873) спр. 73, 56, 29, 22, 36 (тут і далі до примітки 6 іде арк.1).

5. ДАОО, ф. 1, оп. 85 (1872), спр. 54, 59.

6. ДАОО, ф. 1, оп. 85 (1872), спр. 85; (1873), спр. 28, 71.

7. Там же, (1873), спр. 53.
8. Там же, (1872), спр. 51; (1873), спр. 54, 59, 58.
9. Там же, (1873), спр. 44, 70, 13, 48, 72, 37.
10. Там же, (1872), спр. 89, арк. 2.
11. Там же, (1873), спр. 71, арк. 8.
12. Там же, (1873), спр. 70, арк. 7.
13. Статистико-экономический обзор... за 1895 г. – Херсон, 1897. – С. 97.
14. Там же, за 1894 г. – Херсон, 1896. – С. 83.
15. Там же, за 1895 г. – Херсон, 1897. – С. 97.
16. Там же, за 1900 г. – Херсон, 1902. – С. 242
17. Там же, за 1902 г. – Херсон, 1905. – С. 109-110.
18. Там же, за 1899 г. – Херсон, 1901. – С. 138-139.
19. Земледельческий центр и Юг Европейской России. Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношении. – СПб., 1911. – С. 127.
20. ДАОО, ф. 5, оп. 1, спр. 957, арк. 311-314.
- ** Створювалися на основі безпайового членства, основний капітал формувався із займів державного банку. Див. дет.: Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации // Избранные произведения. – М., 1989. – С. 220-227.
21. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. – М., 1988. – С. 108.
22. Статистико-экономический обзор... за 1904 г. – Херсон, 1908. – С. 212.
23. Першин П.Н. Аграрная революция в России. От реформ к революции. – М., 1966. – С. 148.
24. Файн Л.Е. Отечественная кооперация: исторический опыт. – Иваново, 1994. – С. 27.
25. Статистико-экономический обзор... за 1913 г. – Херсон, 1915 – Прл. – С. 130-131 (Підраховано автором).
26. Підраховано за: Статистико-экономический обзор... за 1913 г. – С. 192.
27. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 53, оп. 1, спр. 106, арк. 20.
28. Туган-Барановский М.И. Указана праця. – С. 305-307.
29. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО), ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 33, 46.
30. Там же, арк. 96.
31. Там же, спр. 157, арк. 96-98.

32. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 113-114.
33. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 105-107.
34. ДАМО, ф. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
35. Статистико-экономический обзор... за 1913 г. – Прл. – С. 130-131.
36. ДАКО, ф. 15, оп. 1, спр. 8, арк. 13.
37. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 35, арк. 343.
38. Там же, спр. 36, арк. 21, 112, 184.
39. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 57, 58, 109.
40. Там же, спр. 270, арк. 46, 110, 196.
- 41 Там же, спр. 269, арк. 58, 59.
42. Там же, ф. 15, оп. 1, спр. 8, арк. 13; ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 60.
43. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 1, арк. 2; спр. 2, арк. 22; спр. 27, арк. 8; спр. 35. арк. 11; спр. 72, арк. 14; ДАКО, ф. 15, оп. 1, спр. 18, арк. 19.
44. Современная концепция аграрного развития (Теоретический семинар) // Отечественная история – 1992. – №5. – С. 21.
45. Кабанов В.В. Пути и бездорожье аграрного развития России в XX веке // Вопросы истории. – 1993. – №2. – С. 34.
46. Положение об учреждениях мелкого кредита 7-го июня 1904 года с объяснениями П.А.Соколовского. - СПб., 1904. - С.4.
47. Чаянов А.В. Что такое аграрный вопрос? // Избранные произведения. – М., 1989. – С. 23.
48. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. – К., 1959. – С. 209.
49. Чаянов А.В. Указана праця. – С. 24-26.
50. Там же. – С. 34-36.
51. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 2. – К., 1967. – С. 9.
52. Корелин А.П. С.Ю.Витте // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 25.
53. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 116.
54. Корелин А.П. С.Ю.Витте... – С. 24.
55. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – М., 1987. – С. 20-21.
56. Положение об учреждениях мелкого кредита... – С. 11.
57. Земледельческий центр и Юг Европейской России... – С. 135.

58. Див. дет.: Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 176-177.
59. Земледельческий центр и Юг Европейской России... – С. 141.
60. Статистико-экономический обзор... за 1908 г. – Херсон, 1910. – С. 146.
61. Осадчий Т.И. Крестьянское землепользование в Херсонской губернии. – Одесса, 1898. – С. 1-2, 14.
62. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 114, 116.
63. Там же, арк. 118-119.
- 64 Там же, спр. 175, арк. 113.
65. Там же, спр. 157, арк. 114-115.
66. Там же, арк. 113.
67. Там же, спр. 175, арк. 129.
68. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 192-194.
69. Земледельческий центр и Юг Европейской России... – С. 141.
70. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 116.
71. ДАМО, ф. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
72. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 12, арк. 16.
73. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 60.
74. ДАМО. ф. 53, оп. 1, спр. 7, арк. 1.
75. Там же, спр. 3, арк. 112.
76. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 119-120; спр. 175, арк. 129.
77. ДАМО, ф. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
78. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 211, оп. 1, спр. 1, арк. 285.
79. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 175, арк. 113.
80. Там же, арк. 146.
81. Статистико-экономический обзор... за 1913 г. – С. 72-73.
82. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 113.
83. Там же, ф. 194, оп. 1, спр. 1, арк. 47.
84. Там же, арк. 143, 244.
85. Болотова Е.Ю. Создание общесооперативного законодательства в дореволюционной России (конец XIX в. – 1917 г.). Автореф. дис... кан. іст. наук. – М., 1991. – С. 7.
86. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 18, арк. 161.
87. ДАХО, ф. 211, оп. 1, спр. 1, арк. 272.
88. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 3, арк. 22.

89. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 1,2, 4.
90. Там же, арк. 4.
91. Там же, арк. 27, 32, 39.
92. Хижняков В.В. Кооперация после революции. – М., 1917.
- С. 1-3.
93. Туган-Барановский М.И. Указана праця. – С. 324.
94. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 3195, арк. 1-4, 18.
95. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 336.
96. Там же, спр. 10, арк. 13.
97. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 41.
98. Там же, арк. 142.
99. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 432.
100. ДАОО, ф. 2, оп. 1, спр. 3202, арк. 1.
101. Там же, спр. 3195, арк. 4.
102. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 179; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 33; спр. 175, арк. 146; ДАМО, ф. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 45.
103. ДАКО, ф. 15, оп. 1, спр. 16, арк. 2.
104. Там же, арк. 7; спр. 71, арк. 37; спр. 73, арк. 1, 55.
105. Там же, спр. 16, арк. 3-4.

Розділ 2

1. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 229, 253.
2. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 93, 182.
3. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 229.
4. Там же, арк. 453.
5. Там же, арк. 454-455.
6. Там же, арк. 455.
7. Там же, ф. 48, оп. 1, спр. 11, арк. 45; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 33; спр. 269, арк. 56.
8. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 82-83, 88.
9. Там же, арк. 91-95; спр. 269, арк. 56.
10. Там же, спр. 157, арк. 88, 90-91.
11. Губенко Г.Н. Сельская кредитная кооперация на юге Украины и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX века // История СССР. – 1981. – №2. – С. 166.
12. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 460, 550.
13. ДАХО, ф. 211, оп. 1, спр. 1, арк. 267.
14. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 36, арк. 21, 41, 112, 253.
15. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 157, арк. 82, 87, 91.
16. Там же, арк. 91-94.
17. Там же, арк. 93.

* Район Херсонського, Одеського, Ананьївського і Слісаветградського повітів.

18. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38, арк. 3.

19. Там же, арк. 8.

20. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38, арк. 8-9.

21. Там же, арк. 10- 11.

** Район Одеського, Ананьївського і Тираспольського повітів.

22. Там же, арк. 11-12.

23. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 159.

24. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 55.

25. Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №6. – С. 374-375.

26. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 55.

27. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38, арк. 2.

28. Довідка до представлення міністерства фінансів від 24 серпня 1913р. За: Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 147.

29. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 38, арк. 4, 15.

30. Там же, арк. 9, 12.

31. ДАХО, ф. 194, оп. 1, спр. 1, арк. 242.

32. Вестник мелкого кредита. – 1916. – N15. – С. 197.

33. ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 106, арк. 9-10.

34. Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 145-146.

35. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 584.

36. Корелин А.П. Указана праця. – С. 145.

37. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 1-2.

38. Там же, арк. 18, 58, 61.

39. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 63.

40. Там же, арк. 19, 60.

41. Там же, арк. 65, 93.

42. Там же, арк. 102, 107.

43. Там же, арк. 109.

44. Там же, спр. 270, арк. 22, 46.

45. Там же, арк. 1-21.

46. Там же, арк. 46-47.

47. Там же, арк. 47-48.

48. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 12, арк. 16.

49. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 73.

50. Там же, арк. 160.
51. Там же, арк. 97-100,110-114.
52. Там же, арк. 166.
53. Там же, арк. 199.
54. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 1, 3.
55. Там же, арк.3.
56. Сборник статистико-экономических сведений... – С. 584-585. (3 урахуванням Олександрійської спілки).
57. Файн Л.Е. Указана праця, – С. 97.
58. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 57; спр. 270, арк. 31-45.
59. Барановский Х.А. Ближайшие финансовые задачи кредитных союзов // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С. 8.
60. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 81.
61. Хомутов И. Чего нужно остерегаться и к чему стремиться при постановке по средничества с кустарными изделиями в кредитных товариществах и союзах // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №7. – С. 403-404.
62. Кулыжный А.Е. Союзы и кооперативный сбыт их продуктов // Вестник кооперативных союзов. – 1915. – №1. – С. 10.
63. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 18, 55.
64. Там же, спр. 270, арк. 48-49.
65. Там же, арк. 224, 229к; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
66. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 289е; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 12.
67. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 289е-289и.
68. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 14, 16.
69. Там же, арк. 11.
70. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 162, 169.
71. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 20-21.
72. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 169.
73. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 21, 25; спр. 8, арк. 53.
74. Там же, спр. 2, арк. 10, 21, 26; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 81.
75. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 169; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 43.
76. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 31-32.
77. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 229н, 276, 289в.
78. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 25, 29.

79. Там же, арк. 25.
 80. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 229.
 81. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 6, арк. 165, 174; спр. 2, арк. 3, 13, 16, 39; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 107.
 82. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 229и, 229п-229р.
 83. Там же, арк. 229и.
 84. Там же, арк.239.
 85. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 30.
 86. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 229л
 87. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 238.
 88. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации крестьян своей кооперации // Избранные произведения. – М., 1989. — С. 278.
- *** Під цю категорію підпали спілки Херсонської, Харківської, Катеринославської, Київської, Полтавської, Подільської, Таврійської, Волинської, Бессарабської, Воронізької, Ставропольської, Чорноморської, Тверської, Курської губерній та Кубанської і Донської областей.
89. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 237-238.
 90. Там же, арк. 244-245.
 91. Див.: Реннинг Р.Ф. Очередные задачи кооперативной политики // Вестник кооперативных союзов. – 1917. – №6-7. – С. 20.

Розділ 3

1. Туган-Барановський М.И. Указана праця. – С. 451.
2. Список кооперативних Союзів України на 1-ше січня 1919 р. – К., – 1919. – С. VIII.
3. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 61.
4. Там же, арк. 102-104, 106.
5. Там же, арк. 102, 105, 118.
6. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 196.
7. Там же, арк. 192.
8. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 37-38.
9. ДАОО, ф. Р-3829, оп. 1, спр. 49, арк. 7, 23-24.
10. Там же, арк. 21-22.
11. Там же, спр. 111, арк. 118.
12. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 89.
13. Южный кооператор. – 1918. – №1. – С. 24.
14. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 100.
15. Там же, арк. 101.

16. Южный кооператор. – 1917. – №22-24. – С. 491-492.
17. Южный кооператор. – 1918. – №1. – С. 25.
18. Список кооперативних Союзів України... – С. VIII, 19.
19. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 19, арк. 19.
20. Список кооперативних Союзів України... – С. VIII, 19.
21. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 67, 82, 87, 89.
22. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 226.
23. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 9.
24. Там же, арк. 92; спр. 2, арк. 62.
25. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 190.
26. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 37.
27. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 109.
28. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 38, арк. 152, 160.
29. Там же, спр. 36, арк. 232-233.
30. Там же, арк. 295.
31. Там же, спр. 107, арк. 156.
32. Там же, арк. 163.
33. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 125-126.
34. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 167.
35. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 156.
36. Там же, арк. 157, 163.
37. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 32-33.
38. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 167.
39. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 33.
40. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 94, 157.
41. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 119.
42. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 34; ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 16.
43. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 94-95.
44. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 6, арк. 12.
45. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 108-109.
46. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 101.
47. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 91.
48. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 214-215.
49. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 107, арк. 74.
50. Там же, спр. 32, арк. 32.
51. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 214.
52. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 22-23, 26-27.
53. Там же, арк. 28.

* Московська спілка споживчих товариств у вересні 1917 р. перетворена у Всеросійську центральну спілку споживчої кооперації.

54. Там же, арк. 29-30.

55. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

56. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 51, арк. 158, 168-170.

57. Там же, арк. 158.

58. Там же, арк. 268.

** Виділена із складу Херсонської 28 січня 1920 р. Складалася з Одеського, Тираспольського, Очаківського та Ананьївського повітів. За: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919-1920). Збірник до кументів і матеріалів. – К., 1957. – С. 888.

59. Радянське будівництво на Україні... – С. 947-950, 965.

60. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 51, арк. 213.

61. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 12.

62. Підраховано по матеріалам: ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 37, арк. 35; оп. 1, спр. 96, 98.

63. Підраховано по: Корелин А.П. Сельскохозяйственный кредит... – С. 177.

64. Підраховано по матеріалам: ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 98.

65. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 221, арк. 100, 104.

66. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 149.

67. Там же, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 13-16.

68. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 221, арк. 38.

69. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 224.

70. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 86.

71. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 119, 121.

72. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 222.

73. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 65.

74. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 56.

75. Там же, арк. 116-117.

76. Постанова II надзвичайних загальних зборів акціонерів УНКБ 12-14 липня 1918 р. За: ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 27, арк. 21.

77. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 122.

78. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 12, арк. 13, 16.

79. Там же, арк. 17-18.

80. Там же, арк. 18.

81. Там же, арк. 19.

82. Там же, арк. 18- 19.

83. Там же, арк. 16.
84. Там же, спр. 223, арк. 96.
85. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 2-3, 6; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 145.
86. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 145.
87. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 141.
88. Там же, ф. 635, оп. 1, спр. 383, арк. 16.
89. Там же, арк. 3, 7, 9-10, 2.
90. Там же, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
91. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 187.
92. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 114.
93. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 12.
94. Там же, арк. 14.
95. Там же, арк. 10.
96. Там же; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 196.
97. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 31.
98. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 86.
99. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 33а.
100. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 9.
101. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 96.
102. Там же, арк. 85-86, 96.
103. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 53.
104. Там же, ф. Р-345, оп. 1, спр. 65, арк. 108.
105. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 99; спр. 2, арк. 93, 99.
106. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 50, 93; спр. 2, арк. 13; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 109, 179, 218.
107. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 93.
108. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 179.
109. Там же, арк. 220.
110. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 25, арк. 13-14, 53, 58, 62.
111. Там же, ф. Р-345, оп. 1, спр. 8, арк. 194.
112. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 69.
113. Там же, арк. 68; ф. Р-345, оп. 1, спр. 7, арк. 225.
114. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 94.
115. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 7, арк. 96.
116. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 36, арк. 103.
117. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 85.
118. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 68, 93.
119. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 179; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 67.

120. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 65, арк. 108.
121. Там же, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 96; спр. 12, арк. 50.
122. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 187-188.
123. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 102.
124. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 98-99.
125. Там же, арк. 99; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 307; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 178.
126. ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 329.
127. Там же, спр. 269, арк. 222.
128. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 216.
129. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 123, 141.
130. Там же, арк. 57, 138; ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 19, арк. 7; ф. 54, оп. 1, спр. 18, арк. 83.
131. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 87.
132. Там же, арк. 30-31; спр. 2, арк. 85, 103; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 223, арк. 96.
133. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 81.
134. Там же, ф. Р-345, оп. 1, спр. 65, арк. 108.
135. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 114, 218, 224, 232, 237.
- *** Центральний український сільськогосподарський кооперативний союз.
136. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 31, 88; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 190.
137. ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
138. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917-1927. – Харків, 1928. – С. 19.
139. Див. дет.: Файн Л.Е. Указана праця. – С. 118-269.
140. Ленін В.І. Повн. збір. твор. – Т. 2. – С. 407; – Т. 4. – С. 105-106; – Т. 6. – С. 370-371; – Т. 7. – С. 153, 155, 158; – Т. 19. – С. 295-296.
141. Там же, – Т. 37. – С. 392, 449; – Т. 38. – С. 160-161; – Т. 40. – С. 98-99.
142. Ленін В.І. Повн. збір. твор. – Т. 35. – С. 199, 201-202; – Т. 36. – С. 71, 152-153.
143. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 16.
144. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 17.
- **** Входили Херсонський, Одеський, Ананьївський, Єлисаветградський повіти Херсонської губернії та Дніпровський Таврійської.
145. ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 47, арк. 43.

146. Там же, ф. Р-345, оп. 1, спр. 47, арк. 24, 27, 94, 110.
147. Декреты Советской власти. – Т. 7. – М., 1974. – С. 147-149.
148. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 33-34.
149. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 66, 70.
150. Там же, арк. 76-77.
151. Там же, арк. 52.
152. ДАОО, ф. Р-4952, оп. 1, спр. 1, арк. 59-60.
153. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 278, 300.
154. Радянське будівництво на Україні... – С. 953.
155. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 278, 300.
156. Там же, арк. 288.
157. ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 55, арк. 235.
158. Там же, ф. Р-345, оп. 1, спр. 56, арк. 4.
159. Там же, спр. 58, арк. 311.
160. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – 1917-1928 гг. – М., 1967. – С. 260, 267, 287.
161. Там же, – С. 288.
162. Там же, – С. 295-296.
163. Дешко Є. Кооперація на Україні. – Харків, 1927. – С. 377.
164. Бунин А.О. Развитие сельскохозяйственной кредитной кооперации в двадцатые годы // Проблемы социально-экономического развития деревни в переходный период от капитализма к социализму. – Иваново, 1988. – С. 108.
165. Ленін В.І. Повн. зібр. твор. – Т. 45. – С. 351-352.
166. ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 197-198.

ДОДАТКИ

**Таблиця 1. Перші кредитні кооперативи
Херсонської губернії**

Повіти	Роки заснування			Разом	Розпочали роботу
	1871	1872	1873		
Ананьївський	-	5	5	10	9
Єлизаветградський	-	2	-	2	1
Одеський	-	1	2	3	2
Олександрійський	1	-	1	2	1
Тираспольський	-	1	3	4	-
Херсонський	-	-	6	6	1
По губернії	1	9	17	27	14

Таблиця складена за матеріалами ДАОО, ф. 1, оп. 85 (1871), спр. 29; (1872), спр. 51, 54, 59, 71, 72, 78, 80, 85,89; (1873), спр. 13, 22, 29, 36, 37, 44, 48, 53, 54, 56, 58, 59, 70-73 (у всіх справах арк. 1).

**Таблиця 2. Кількісний склад товариств
у 1894 і 1904 рр.**

Повіти	Товариства	Кількість членів	%
Ананьївський	Весело-Роздольське	20	1,65
	Вікторовське	20	1,65
	Миколаївське	24	2,0
Єлизаветградський	Добровеличківське	228	18,8
Одеський	Марьїнське (колишне Гросс-Лібентальське)	550	45,4
Олександрійський	Петровське	176	14,5
Херсонський	Качкаровське	194	16,0
По губернії на 1894	7 – ощадно-позичкових	1212	100
на 1904	9 – ощадно-позичкових 16 – кредитних	2476 1896	

Таблицю складено за: Статистико-економічний обзор Херсонской губернии за 1894 г. – С. 83; за 1904 р. – С. 211, 213.

Таблиця 3. Динаміка відсієву селянства з кредитних кооперативів

	1906	1907	1908	1909	1911	1912	1913	Разом	%
Відмовлено у прийомі	649	1192	2044	3033	230	5152	7659	19959	67,6
Відраховано за несплату позичок	522	1224	1431	200	1686	2116	2408	9587	32,4
Разом	1171	2416	3475	3233	1916	7268	10067	29546	100

Таблицю складено за: Статистико-економічний обзор... за 1906 г. – Прл. – С. 98; за 1907 г. – Прл. – С. 109, 114; за 1908 г. – Прл. – С. 109, 114; за 1909 г. – Прл. – С. 157, 164; за 1911 г. – С. 137; за 1912 г. – С. 139; за 1913 г. – С. 128; (За 1910 р. данні відсутні).

Таблиця 4. Зростання кількості товариств у Херсонській губернії

	Ананьївський			Слизаветградський			Одеський			Олександрійський			Гираспольський			Херсонський			По губернії			
	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	
1894	-	3	3	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	-	-	1	1	-	7	7		
1895	-	4	4	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	-	-	1	1	-	8	8		
1896	-	-	-	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	-	-	1	1	-	4	4		
1897	-	-	-	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	-	-	1	1	-	4	4		
1898	-	4	4	-	1	1	-	2	2	-	1	1	-	-	-	2	2	-	10	10		
1899	-	4	4	-	1	1	-	2	2	-	1	1	-	-	-	2	2	-	10	10		
1900	-	3	3	1	1	2	-	2	2	1	1	2	-	-	-	2	2	2	9	11		
1901	-	3	3	1	1	2	-	2	2	1	1	2	-	-	3	2	5	5	9	14		
1902	1	3	4	1	1	2	1	2	3	1	1	2	-	2	4	2	6	10	9	19		
1903	1	3	4	3	1	4	1	2	3	6	1	7	4	-	4	6	2	8	21	9	30	
1904	4	3	7	3	1	4	13	2	15	7	1	8	7	-	7	10	2	12	44	9	53	
1905	16	3	19	8	1	9	19	2	21	10	1	11	19	-	19	15	2	17	87	9	96	
1906	21	-	21	24	1	25	20	3	23	11	3	14	26	-	26	24	5	29	126	12	138	
1907	22	2	24	50	1	51	22	7	29	16	5	21	27	3	30	35	9	44	172	27	199	
1908	26	5	31	64	5	69	22	10	32	21	8	29	28	4	32	44	13	57	205	45	250	
1909	28	5	33	67	5	72	27	10	37	36	11	47	28	4	32	55	14	69	241	49	290	
1910	29	5	34	75	5	80	29	10	39	41	12	53	29	4	33	61	14	75	264	50	314	
1911	31	7	38	86	6	92	29	10	39	55	18	73	30	4	34	67	14	81	298	59	357	
1912	35	7	42	92	9	101	29	11	40	58	17	75	30	4	34	70	14	84	314	62	376	
1913	36	7	43	95	12	107	27	14	41	60	8	78	32	5	37	74	18	92	324	74	398	
1914																			333	87		420
1915																			347	92		439
1916																			349	95		444

Таблицю складено за: Статистико-економічний обзор... за 1894 г. – С. 83; за 1895 г. – С. 97; за 1896 г. – С. 100; за 1897 г. – С. 143; за 1899 г. – С. 139; за 1900 г. – С. 243; за 1902 г. – С. 152; за 1903 г. – С. 158; за 1904 р. – С. 213; за 1905 р. – С. 195; за 1906 г. – С. 131; за 1907 г. – С. 123, 134; за 1908 г. – С. 144, 147; за 1909 г. – Прл. – С. 151; за 1910 г. – Прл. – С. 136; за 1911 г. – Прл. – С. 109-101; за 1912 г. – Прл. – С. 136; за 1913 г. – Прл. – С. 130-131; Сборник статистико-економічних свідчень по сільському господарству Росії і іноземних держав. – Пг. 1917. – С. 558-561, 564-567; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 153, арк. 8, 50.

**Таблиця 5. Динаміка розвитку обігового капіталу
оцядно-позичкових товариств до прийняття положення
1904 р. (у крб.)**

Рік	Повернено позичок	Надійшло %% на капітали і позички	Надійшло внесків	Обіговий капітал	Позички
1894	90.936	-	-	90.936	31.526
1895	91.701	7.177	-	98.878	109.709
1896	136.583	13.549	-	153.132	190.864
1897	195.584	15.880	-	211.464	193.076
1899	264.187	20.711	53.981	338.878	226.844
1900	369.877	23.834	52.499	446.210	366.213
1902	315.657	26.044	277.647	619.348	338.630
1903	369.090	26.184	168.906	564.180	376.128

Таблицю складено за: Статистико-економический обзор... за 1894 г. – С. 83; за 1895 г. – С. 97; за 1896 г. – С. 100; за 1897 г. – С. 143; за 1899 г. – С. 140; за 1900 г. – С. 243; за 1902 г. – С. 152; за 1903 г. – С. 158.

Таблиця 6. Відсоток товариств по повітах

Повіти	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Ананьівський	13,2	19,8	15,2	12,0	12,4	11,4	10,9	10,6	11,2	10,8
Єлизаветградський	7,5	9,3	18,1	25,6	27,6	24,8	25,4	25,8	26,9	26,9
Одеський	28,3	21,9	16,7	14,6	12,8	12,6	12,5	10,9	10,6	10,3
Олександрійський	15,1	11,5	10,1	10,6	11,6	16,2	16,8	20,5	20,0	19,6
Тираспольський	13,2	19,8	18,8	15,1	12,8	11,1	10,5	9,5	9,0	9,3
Херсонський	22,6	17,7	21,1	22,1	22,8	23,8	23,8	22,7	22,3	23,1

Підраховано автором за даними таблиці 4.

Таблиця 7. Коефіцієнт кількісного збільшення товариств по повітам

Рік	Ананьівський	Єлизаветградський	Одеський	Олександрійський	Тираспольський	Херсонський	По губернії
1905	2,71	2,25	1,4	1,38	2,71	1,42	1,8
1906	1,1	2,78	1,1	1,27	1,38	1,71	1,4
1907	1,14	2,04	1,26	1,5	1,5	1,52	1,4
1908	1,29	1,35	1,1	1,38	1,07	1,3	1,3
1909	1,06	1,04	1,16	1,62	1,00	1,21	1,1
1910	1,03	1,11	1,05	1,13	1,03	1,09	1,03
1911	1,12	1,15	1,00	1,38	1,03	1,08	1,13
1912	1,11	1,1	1,03	1,03	1,00	1,04	1,06
1913	1,02	1,08	1,03	1,04	1,09	1,1	1,05
1914	-	-	-	-	-	-	1,06
1915	-	-	-	-	-	-	1,04

Підраховано автором за даними таблиці 4.

Таблиця 8. Чисельний склад товариств

Рік	Товариства	Повіти						По губернії	Кратність збільшення відповідно попереднього
		Ананьівський	Єлизаветградський	Одеський	Олександрійський	Тираспольський	Херсонський		
1904	Разом							10.645	
1905	Кредитні							30.067	
	Ощадно-позичкові							2.476	
	Разом							32.543	3,06
1906	Кредитні	10.210	7.540	8223	2.503	13.750	10.743	52.969	
	Ощадно-позичкові	-	62	1.526	1.535	-	1.145	4.268	
	Разом	10.210	7.602	9.749	4.038	13.750	11.888	57.237	1,77
1907	Кредитні	10.472	17.881	15.708	4.227	12.873	19.908	81.069	
	Ощадно-позичкові	374	83	2.358	2.339	2.071	3.007	10.232	
	Разом	10.846	17.964	18.066	6.566	14.944	22.915	91.301	1,59
1908	Кредитні	17.269	24.664	10.266	8.242	19.140	27.062	106.643	
	Ощадно-позичкові	1.656	1.058	3.758	3.370	2.896	5.455	18.220	
	Разом	18.925	25.722	14.051	11.612	22.036	32.517	124.863	1,37
1909	Кредитні	20.504	31.835	11.867	11.949	20.367	35.062	131.584	
	Ощадно-позичкові	2.321	1.652	4.915	4.823	3.187	6.568	23.446	
	Разом	22.825	33.487	16.782	16.772	23.554	41.630	155.050	1,24

1910	Кредитні	23.135	37.406	13.837	16.703	21.578	39.902	152.561	
	Ощадно-позичкові	2.635	2.144	6.766	5.897	3.290	7.581	28.313	
	Разом	25.770	39.550	20.603	22.600	24.868	47.483	180.874	1,17
1911	Кредитні	26.061	46.226	15.772	22.520	22.572	48.053	181.204	
	Ощадно-позичкові	4.267	3.467	9.592	7.750	3.252	8.966	37.294	
	Разом	30.328	49.693	25.364	30.270	25.824	57.019	218.498	1,21
1912	Кредитні	30.344	55.013	18.442	28.541	24.771	55.670	212.781	
	Ощадно-позичкові	5.503	6.192	12.043	9.257	3.074	9.318	45.387	
	Разом	35.847	61.206	30.485	37.798	27.845	64.988	258.168	1,18
1913	Кредитні	32.604	60.106	17.794	32.243	27.014	57.440	227.198	
	Ощадно-позичкові	5.721	8.092	16.023	10.152	3.236	10.420	53.644	
	Разом	38.325	68.195	33.817	42.395	30.250	67.860	280.842	1,09
1914	Кредитні							230.733	
	Ощадно-позичкові							58.651	
	Разом							289.384	1,03
1915	Кредитні							230.578	
	Ощадно-позичкові							59.408	
	Разом							289.986	1,00

Таблицю складено за: Статистико-економічний огляд... за 1904 г. – Прл. – С. 111; за 1906 г. – . – С. 131; за 1907 г. – С. 134; за 1908 г. – Прл. – С. 109, 114; за 1909 г. – Прл. – С. 151; за 1910 г. – Прл. – С. 136; за 1911 г. – Прл. – С. 109-110; за 1912 г. – Прл. – С. 136; за 1913 г. – Прл. – С. 130-131; Сборник статистико-економічних свідчень... – С. 561, 567.

Таблиця 9. Співвідношення товариств і їх членів до загальної кількості (у %)

Рік	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915
Кредитні товариства	92,0	88,8	85,4	84,9	84,3	82,9	82,4	80,9	79,7	79,0
Членів товариств	91,3	86,4	82,0	83,1	84,1	83,5	83,5	81,4	79,3	79,0
Ощад.-позичк. товар.	8,2	11,2	14,6	15/1	15,7	17,1	17,6	19,1	20,3	21,0
Членів товариств	8,7	13,6	18,0	16,9	15,9	16,5	16,6	18,6	20,7	21,0

Підраховано автором за даними таблиць 4 і 8.

Таблиця 10. Співвідношення кількості членів і товариств по повітам Херсонської губернії на 1913 р.

	Ананьівський	Єлизаветградський	Одеський	Олександрійський	Тираспольський	Херсонський
Кредитні товариства	83,7	88,8	65,8	76,9	86,6	80,4
Членів товариств	85,1	88,1	52,6	76,1	89,3	85,0
Ощад.-позичк. товар.	16,3	11,2	34,2	23,1	13,5	19,6
Членів товариств	14,9	11,9	47,4	23,9	10,7	15,0

Підраховано автором за даними таблиць 4 і 8.

Таблиця 11. Середня чисельність членів у товариствах

Повіти	Рік	Товариства		По повіту
		Кредитні	Ощадно-позичкові	
Ананьівський	1907	476	187	452
	1913	906	817	891
Єлизаветградський	1907	358	83	352
	1913	633	674	637
Одеський	1907	714	269	623
	1913	659	1145	825
Олександрійський	1907	264	468	313
	1913	537	564	544
Тираспольський	1907	477	690	498
	1913	844	647	818
Херсонський	1907	569	334	521
	1913	776	579	738
По губернії	1907	471	379	459
	1913	701	725	706
	1914	693	674	689
	1915	664	646	661

Підраховано автором за даними таблиць 4 і 8.

**Таблиця 12. Розвиток господарств членів
Позоватівського кредитного товариства
(по 109 садибам)**

Категорії	1912 рік		1916 рік		Показник зміни: + збільш. - зменш.
	Загальна кількість	На одного	Загальна кількість	На одного	
Засів (дес.)	953	8,74	1035	9,49	+0,75
Робочої худоби	252	2,31	323	2,96	+0,65
Гульової худоби	136	1,24	177	1,62	+0,38
Безкінних	16	14,5	5	4,6	- 10,1
Однокінних	2	1,8	-	-	-1,8
Двокінних	61	56,0	63	57,8	+1,8
Багато кінних	30	27,5	41	37,6	+10,1
		100%		100%	
Не мали корів	31	28,4	16	14,7	-13,7
Мали 1 корову	53	48,6	62	56,9	+8,3
Мали 2 корови	21	19,3	27	24,7	+5,4
Більше 2-х корів	4	3,7	4	3,7	0
		100%		100%	

Таблицю складено і підраховано за: ДАКО, 7ф. 15, оп. 1, спр. 270, арк. 289м.

Таблиця 13. Соціальний склад кредитних кооперативів (у %)

Соціальні стани або професійні групи	1908 р.	1913 р.
Селяни зайняті хліборобством	93,9	77,1
Ремісники	1,6	9,6
Торговці	2,9	5,2
Промисловики	0,6	2,9
Робітники	1,0	2,5
Особи інтелектуальної праці		2,7
	100	100

За матеріалами: Кооперация на Всероссийской выставке 1913 г. В Киеве. – К., 1914. – Гл. 4. – С. 15; Отчет по мелкому кредиту за 1908 г. – Спб., 1912 – С. 24-26 (наводиться за: Корелин А.П. Социальный состав участников кредитной кооперации в России в конце XIX – начале XX в. // Социально-экономическое развитие России. – М., 1986. – С. 222-223).

Таблиця 14. Соціальний склад виборних органів кредитних кооперативів Ярославської губернії

Соціальні стани або професійні групи	У правліннях	У радах
Селяни зайняті землеробством	75,0	74,4
Торговці	6,4	5,3
Духовенство	14,0	13,0
Вчителі, лікарі, агрономи	2,3	4,3
Сільська адміністрація	1,7	2,2
Інші	3,5	2,8

Файн Л.Е. Отечественная кооперация. – С. 96.

Таблиця 15. Соціальний склад правління 50-ти товариств Херсонської губернії на 1910 р.

Соціальні стани або професійні групи	Загальна кількість	%	Голови правління	%
Селяни	102	68,8	20	40,0
Міщани	15	10,0	4	8,0
Вчителі	19	12,6	16	32,0
Духовенство	8	5,3	7	14,0
Колоністи	3	2,0	1	2,0
Купці	1	0,7	1	2,0
Ветеринар/Лікар	1	0,7	1	2,0
Дворянин	1	0,7	-	-
Разом	150	100	50	100

Підраховано за даними: ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 4, арк. 590-595

Таблиця 16. Обігові капітали у розрахунку на одного члена товариства по повітах Херсонської губернії (в крб.)

Повіти		1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913
Ананьівський	Кредитні	12,2	25,1	22,4	23,0	31,3	44,4	54,9	56,5
	Ощадно-позичкові	-	15,6	30,3	37,3	48,8	72,2	74,0	82,8
Єлизаветградський	Кредитні	23,5	19,5	20,6	25,4	31,2	35,0	57,3	61,6
	Ощадно-позичкові	20,5	20,6	29,3	43,3	53,1	53,2	52,5	64,6
Одеський	Кредитні	20,0	25,5	29,6	29,8	45,0	58,0	65,6	76,6
	Ощадно-позичкові	183	167	93,0	127	129	134	145	133
Олександрійський	Кредитні	21,6	18,9	16,9	21,9	28,0	36,2	45,0	50,5
	Ощадно-позичкові	30,4	39,9	47,6	52,9	55,4	69,2	75,3	85,0
Тираспольський	Кредитні	16,6	27,9	32,3	30,9	34,6	50,0	63,1	67,5
	Ощадно-позичкові	-	44,5	42,3	57,8	62,4	83,5	70,6	78,6
Херсонський	Кредитні	32,1	42,1	47,8	51,4	68,7	89,5	94,5	98,5
	Ощадно-позичкові	54,2	61,1	55,7	62,8	71,4	89,0	96,2	108
Пересічно по губернії		26,5							76,0

Підраховано автором за даними таблиць 8 і 18.

Таблиця 17. Відсотки внесків і позик відносно обігового капіталу

		1906	1907	1908	1909	1911	1912	1913	1914	1915
Внески	Кредитні	36,1	53,0	52,9	58,9	56,1	47,5	49,5		
	Ощадно-позичк.	44,4	45,5	41,2	48,6	58,8	54,5	55,2		
Позики	Кредитні	90,1	93,8	89,4	90,0	88,7	87,1	85,7	83,8	73,9
	Ощадно-позичк.	91,2	89,9	89,8	88,0	85,9	85,9	82,1	80,8	71,6

Підраховано автором за даними таблиці 18.

Таблиця 18. Розвиток обігового капіталу кредитних кооперативів Херсонської губернії

Обігові кошти	1906 р.			1907 р.		
	Кредитні	Ощад.-позич.	Разом	Кредитні	Ощад.-позич.	Разом
Основний капітал	208.958	158.416	367.374	334.200	258.100	592.300
Запасний капітал	32.095	19.795	51.890	60.900	25.200	86.100
Капітал особого призначення	3.801	1.090	4.891	13.800	8.100	21.900
Внески	405.857	180.005	585.862	1.214.400	369.700	1.584.100
Займи	376.893	29.654	406.547	520.300	109.100	629.400
Суми по посередництву	23.829	-	23.829	700	-	700
Перехідні суми	-	-	-	8.700	12.200	20.900
Прибутки	70.204	16.174	86.378	136.200	29.400	165.600
Інші капітали пасиву	-	-	-	-	-	-
БАЛАНС	1.121.637	405.134	1.526.772	2.289.200	811.800	3.101.000
Суми в кредитних установах	-	-	-	58.800	22.800	81.600
Цінні папери	-	-	-	14.000	13.200	27.200
Позички	1.010.612	-	1.010.612	2.147/600	730.000	2.877.600
Придбані товари	-	-	-	2.800	2.200	5.000
Майно	-	-	-	21.700	15.200	36.900
Витрати і збитки	-	-	-	5.200	3.200	8.400
Наявні кошти	-	-	-	39.100	25.200	64.300
Інші капітали активу	-	-	-	-	-	-
Обігові кошти	1908 р.			1909 р.		
Основний капітал	474.129	356.225	830.354	620.026	442.985	1.063.011
Запасний капітал	93.007	27.867	120.874	117.235	36.042	153.277

Капітал особливого призначення	35.288	13.461	48.749	67.284	21.693	81.977
Внески	1.705.878	500.244	2.206.122	2.548.327	794.950	3.343.777
Займи	767.192	249.928	1.017.120	758.166	254.592	1.012.758
Суми по посередництву	4.825	-	4.825	5.072	12	5.084
Перехідні суми	30.369	23.689	54.058	197.576	34.903	232.479
Прибутки	114.496	43.055	157.551	17.928	50.938	68.866
Інші капітали пасиву	136	-	136	-	-	-
БАЛАНС	3.225.320	1.214.469	4.439.789	4.325.114	1.635.115	5.961.229
Суми в кредитних установах	116.035	33.046	149.081	132.137	104.242	236.379
Цінні папери	33.443	17.157	50.600	48.459	18.316	66.775
Позички	2.882.510	1.090.607	3.973.117	3.895.512	1.440.110	5.335.622
Придбані товари	12.937	5.797	18.734	8.566	4.258	12.824
Майно	80.218	19.273	99.491	119.532	26.109	145.641
Витрати і збитки	10.979	6.205	17.184	12.121	1.688	13.809
Наявні кошти	89.198	42.384	131.582	108.787	41.392	150.179
Інші капітали активу	-	-	-	-	-	-
	1911 р.			1912 р.		
Обігові кошти	Кредитні	Ощад.-позич.	Разом	Кредитні	Ощад.-позич.	Разом
Основний капітал	1.107.397	731.809	1.839.206	1.789.568	909.365	2.698.933
Запасний капітал	-	-	-	-	-	-
Капітал особого призначення	-	-	-	-	-	-
Внески	5.731.550	1.988.627	7.720.177	6.669.009	2.339.451	9.008.460
Займи	2.731.550	366.771	2.856.514	4.348.179	662.601	5.010.780
Суми по посередництву	-	-	-	-	-	-
Перехідні суми	-	-	-	-	-	-
Прибутки	450.494	98.965	549.459	445.759	103.939	549.698

Інші капітали пасиву	432.287	194.553	625.840	782.132	272.627	1.055.759
БАЛАНС	10.211.471	3.380.725	13.592.196	14.034.647	4.288.983	18.323.630
Суми в кредитних установах	-	-	-	-	-	-
Цінні папери	-	-	-	-	-	-
Позички	9.055.600	2.904.445	11.960.045	12.220.564	3.682.809	15.903.373
Придбані товари	-	-	-	-	-	-
Майно	-	-	-	-	-	-
Витрати і збитки	-	-	-	-	-	-
Наявні кошти	216.800	88.410	305.290	256.424	88.218	344.642
Інші капітали активу	938.991	387.870	1.326.861	1.557.659	517.956	2.075.615
	1913 р.			1914 р.		
Основний капітал	2.104.969	1.098.969	3.203.163			
Запасний капітал	-	-	-	-	-	-
Капітал особого призначення	-	-	-	-	-	-
Внески	7.924.111	2.963.350	10.887.461			
Займи	4.529.552	826.331	5.356.103	10.256.022	3.338.825	13.603.847
Суми по посередництву	-	-	-	-	-	-
Перехідні суми	-	-	-	-	-	-
Прибутки	439.025	118.041	557.066	-	-	-
Інші капітали пасиву	994.536	358.695	1.353.231	-	-	-
БАЛАНС	15.991.418	5.365.606	21.357.024	17.861.468	5.669.054	23.530.522
Суми в кредитних установах	-	-	-	-	-	-
Цінні папери	-	-	-	-	-	-
Позички	13.711.447	4.404.040	18.115.487	14.976.224	4.582.599	19.558.823
Придбані товари	-	-	-	-	-	-
Майно	-	-	-	-	-	-
Витрати і	-	-	-	-	-	-

збитки						
Наявні кошти	286.014	109.331	395.345	-	-	-
Інші капітали активу	1.993.957	852.235	2.846.192	-	-	-
1915 р.						
Обігові кошти			Кредитні	Ошад.-позич.	Разом	
Внески						
Займи			10.170.993	3.360.916	13.531.909	
Інші кошти			9.037.300	2.690.643	11.727.943	
БАЛАНС			19.208.293	6.051.559	25.259.852	
Позички			14.196.484	4.330.524	18.527.008	

Таблицю складено за: Статистико-економічний обзор... за 1905 г. – С. 131; за 1907 г. – С. 134, 137; за 1908 г. – С. 145, 148; за 1909 г. – Прл. – С. 142, 145-146, 158, 164-165; за 1911 г. – Прл. – С. 109-110; за 1912 г. – Прл. – С. 136-137; за 1913 г. – Прл. – С. 130-131; Сборник статистико-економічних свідчень... – С. 558-561, 564-567.

Таблиця 19. Відсоток членів товариств та обігового капіталу загальногубернському показнику

Рік							
		Ананьівський	Єлизаветградський	Одеський	Олександрійський	Тираспольський	Херсонський
1906	Членів товариств	17,8	13,2	17,0	7,0	23,9	21,1
	Обіговий капітал	8,3	11,8	30,0	6,7	15,2	28,0
1907	Членів товариств	11,9	19,7	19,8	7,2	16,3	25,1
	Обіговий капітал	8,8	11,5	26,0	5,7	14,7	33,4
1908	Членів товариств	15,2	20,6	11,3	9,3	17,6	26,0
	Обіговий капітал	10,5	12,7	15,4	7,3	17,3	37,4
1909	Членів товариств	14,7	21,6	10,8	10,8	15,3	26,8
	Обіговий капітал	9,4	14,8	16,4	8,7	13,6	37,1
1910	Членів товариств	14,2	21,9	11,4	12,5	13,7	26,3
	Обіговий капітал	9,9	14,8	17,2	9,2	11,0	37,9

1911	Членів товариств	13,9	22,7	11,6	13,9	11,8	26,1
	Обіговий капітал	11,7	15,5	16,2	9,8	10,3	37,5
1912	Членів товариств	13,9	23,7	11,8	14,6	10,8	25,2
	Обіговий капітал	10,8	19,0	16,1	10,8	9,7	33,6
1913	Членів товариств	13,6	24,3	12,0	15,1	10,8	24,2
	Обіговий капітал	10,8	19,7	16,3	11,5	9,7	31,8

Підраховано автором за даними таблиць 8 і 18.

Таблиця 20. Обігові капітали товариств Херсонської губернії у 1913 р.

Повіти	Товариства				Разом	
	Кредитні		Ощадно-позичкові			
	Крб.	%	Крб.	%	Крб.	%
Ананьївський	1.841.290	11,6	473.800	8,8	2.315.090	10,8
Єлизаветградський	3.115.017	19,5	522.782	9,7	3.637.799	17,0
Одеський	1.562.500	9,6	2.122.586	39,6	3.685.086	17,3
Олександрійський	1.628.966	10,2	863.321	16,1	2.492.287	11,7
Тираспольський	1.824.217	11,5	254.244	4,7	2.078.461	9,7
Херсонський	6.019.428	37,6	1.128.873	21,1	7.148.301	33,5
По губернії	15.991.418	100	5.365.606	100	21.357.024	100

Таблицю складено за: Статистико-економічний обзор... за 1913 г. – Прл. – С. 130-131.

Таблиця 21. Джерела формування обігового капіталу товариств у 1909 р.

		Губернії				
		Катерино-славська	Полтавська	Таврійська	Харківська	Херсонська
Власний	Крб.	609.000	921.000	2.621.000	607.000	1.293.000
	%	25,1	18,5	26,4	16,3	16,9
Місцеві надходження	Крб.	1.340.000	3.330.000	6.659.000	2.676.000	4.594.000
	%	55,2	66,8	67,1	71,8	60,3
Зайнятий в державних установах	Крб.	478.000	735.000	643.000	447.000	1.730.000
	%	19,7	14,7	6,5	11,9	22,8
Разом	Крб.	2.427.000	4.986.000	9.923.000	3.730.000	7.619.000
	%	100	100	100	100	100

Земледельческий центр и Юг Европейской России. – С. 133.

Таблиця 22. Склад основного капіталу товариств у 1909 р. (у %)

Губернії	Товариства	Капітали			
		Власний	Урядовий	Земський	Приватний
Катерино-славська	Кредитні	41,2	25,0	3,9	29,9
	Ощадно-позичк.	96,8	1,6	0,3	1,3
Полтавська	Кредитні	25,9	58,4	12,8	2,9
	Ощадно-позичк.	94,9	4,7	0,2	0,2
Таврійська	Кредитні	73,5	17,1	2,7	6,7
	Ощадно-позичк.	99,4	0,4	0,1	0,1
Харківська	Кредитні	18,1	56,2	25,2	0,5
	Ощадно-позичк.	98,2	0,7	1,1	-
Херсонська	Кредитні	40,4	50,7	3,0	5,9
	Ощадно-позичк.	96,0	3,4	0,2	0,4

Підрховано автором за: Земледельческий центр и Юг Европейской России. – С. 135.

Таблиця 23. Відсоток позичок обігового капіталу по повітам на 1913 р.

	Ананьівський	Єлизаветградський	Одеський	Олександрійський	Тираспольський	Херсонський
	Кредитні	93,1	84,8	91,5	85,3	91,7
Ощадно-позичкові	87,8	91,4	79,8	82,0	80,8	79,6
Пересічний	90,5	88,1	85,7	83,7	86,3	80,2

Таблицю складено за: Статистико-економический обзор... за 1913 г. – Прл. – С. 130-133.

Таблиця 24. Види позик по 102 товариствам Херсонської губернії у1907 р.

Назва позики	Загальна сума	%	У середньому на одну позикy
Купівля землі	39.324	2,3	84,9
Будівництво господарських споруд	23.278	1,4	65,7
Будівництво житла	82.961	4,8	35,9
Обробка угідь	2.721	0,2	30,5
Придбання реманенту	93.163	5,5	33,9
Придбання ремісничьких виробів	13.748	0,8	24,8
Придбання худоби	504.652	29,7	34,0
Придбання насіння	18.909	1,1	44,2
Придбання матеріалів для ремісництва	21.634	1,3	25,8
Придбання товару для продажу	41.918	2,5	51,2
Придбання корму	18.047	1,1	20,2
Найм робітників	642.207	38,0	24,9
Оренда землі	88.020	5,2	21,3
Обладнання для відхожих промислів	1.420	0,1	47,3
Сплата боргів	39.343	2,3	29,3
Різні витрати	61.785	3,6	19,3
Разом	1.693.130	100	

Статистико-економический обзор... за 1909 г. – Прл. – С. 144.

**Таблиця 25. Кошти товариств витрачені
на посередницькі операції**

Види операції				
	1906 р.	1907 р.	1908 р.	1909 р.
Купівля	1.559	32.415	35.386	97.560
Продаж	22.270	53.000	343.815	490.121
Разом	23.829	85.415	379.201	587.681
Кількість товариств учасників	2	9	27	31

Таблицю складено за: Статистико-економический обзор... за 1906 г. – С. 132; за 1908 г. – С. 146-147; за 1909 г. – Прл. – С. 144, 157.

Таблиця 26. Криворізьке кредитне товариство

Рік	Кількість членів	Обіговий капітал	Займи	% займів	Внески	% внесків
1908	111	3.219	-	-	1.000	31,1
1909	437	10.194	500	4,9	6.548	64,2
1910	591	24.684	6.601	2,7	12.219	49,5
1911	699	45.315	20.031	44,2	17.854	39,4
1912	794	52.529	19.129	36,4	24.755	47,1
1913	920	91.540	25.636	26,9	52.496	57,3

ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 32, арк. 343.

**Таблиця 27. Прострочені позики і їх відсоток
до загальної суми**

Рік	Кредитні		Ощадно-позичкові		По губернії	
	Сума	%	Сума	%	Сума	%
1907	32.931	1,5	5.238	0,7	38.169	1,3
1908	108.539	3,8	31.879	2,9	140.418	3,5
1909	183.278	4,7	43.601	3,0	226.879	4,3
1911	223.670	2,5	74.510	2,6	298.180	2,5
1912	847.806	6,9	147.946	4,0	995.752	6,2
1913	897.313	6,5	160.473	3,6	1.057.786	5,8

Таблицю складено за: Статистико-економический обзор... за 1907 г. – С. 136, 138; за 1908 г. – С. 145, 149; за 1909 г. – Прл. – С. 160, 167; за 1911 г. – Прл. – С. 109-110; за 1912 г. – Прл. – С. 136-137; за 1913 г. – Прл. – С. 130-131.

Таблиця 28. Динаміка капіталів земських кас дрібного кредиту Херсонської губернії у 1912-1915 рр.

	Олек сан-дрій ська	Ана нів ська	Єли савет град- ська	Тирас- поль- ська	Разом на 1912 рік	По 6-ти касах		
						1913	1914	1915
Власний капітал	5.300	-	34.000	-	39.300	7.516		
Позиче- ний держ. банком	20.000	10.000	-	-	30.000	19.000		
З держ. ощадних кас	-	-	-	-	-	20.000		
Позичені земством	-	-	-	-	-	130.000		
Позичені приват- ними особами	-	-	-	-	-	5.000		
Інші капітали	12.400	-	8.700	-	21.100	-		
Разом основний капітал	37.700	10.000	42.700	87.143	177.543	182.388		
Внески	238.800	-	89.700	357.639	686.139	1.465.129		
Займи	-	-	4.000	-	4.000	150.424	1.723.600	1.986.000
Прибутки	6.400	500	4.600	-	11.500	21.956		
Інші капітали по пасиву	900	-	-	-	900	144.593		
Баланс	283.800	10.500	141.000	444.782	880.082	1.964.490	2.156.500	2.434.200

Таблицю складено за: ДАМО, ф. 53, оп. 1, спр. 12, арк. 58-59; ДАКО, ф. 15, оп. 1, спр. 73, арк. 1, 55; Статистико-економічний обзор... за 1913 г. – С. 130; Сборник статистико-экономических сведений... – С. 582-583.

Таблиця 29. Кредитна кооперація на Україні у 1915 р.

Губернії	Товариства	Кількість членів	Обіговий капітал	Приватні внески і займи	Кількість коштів на одного члена товариства
	Чисельн.	Чисельн.	Крб.	Крб.	
	% ошад.-позичкових	% ошад.-позичкових	% ошад.-позичкових	% від обіг. капіталу	
Волинська	425	239.326	10.864.414	5.696.893	45,4
	19,1	24,8	36,1	52,4	
Катеринославська	286	171.795	18.465.005	10.062.941	107,5
	31,8	35,6	44,4	54,5	
Київська	277	329.998	23.621.770	15.533.012	71,6
	68,2	50,8	56,9	65,8	
Подільська	292	169.390	9.019.844	4.955.461	53,3
	55,1	56,0	64,4	54,9	
Полтавська	327	247.672	20.568.547	14.962.903	83,1
	23,5	19,2	24,4	72,8	
Таврійська	168	141.841	25.344.834	11.006.698	178,7
	36,3	43,3	49,8	43,4	
Харківська	289	283.334	23.245.410	17.507.761	82,0
	8,3	7,9	14,2	75,3	
Херсонська	439	289.987	25.259.952	13.531.909	87,1
	21,0	20,0	24,0	53,6	
Чернігівська	273	181.751	11.216.455	6.844.685	61,7
	13,2	20,5	32,7	61,0	
Разом	2.776	2.055.094	167.606.231		

Складено і підраховано за: Сборник статистико-економических сведений... – С. 558-561,564-567.

Таблиця 30. Кредитна кооперація на Україні у 1915 р.

Губернії	Товариства	Кількість членів	Обіговий капітал
	% до загальної кількості	% до загальної кількості	% до загальної кількості
Волинська	15,3	11,6	6,4
Катеринославська	10,3	8,4	11,0
Київська	10,0	16,1	14,1
Подільська	10,5	8,2	5,4
Полтавська	11,8	12,1	12,3
Таврійська	6,1	6,9	15,1
Харківська	10,	13,8	13,9

	4		
Херсонська	15,8	14,1	15,1
Чернігівська	9,8	8,8	6,7
Разом	100	100	100

Підраховано автором за даними таблиці 29.

Таблиця 31. Товариства засновники Олександрійської кредитспілки

№№	Назва товариства	Кількість членів
1	Олександрійське ощадно-позичкове	134
2	Бандурівське кредитне	492
3	Дмитрівське ощадно-позичкове	281
4	Счасливське кредитне	340
5	Свято-Дмитрівське кредитне	345
6	Красно-Кам'янське кредитне	820
7	Губівське кредитне	733
8	Воскресенське кредитне	203
9	Ново-Празьке кредитне	315
10	Ново-Празьке ощадно-позичкове	388
11	Березівське кредитне	365
12	Косівське кредитне	702
13	Куколівське кредитне	1.043
14	Войнівське кредитне	211
15	Новгородківське кредитне	728
Разом		7.100

ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 3-17.

Таблиця 32. Співвідношення товариств засновників Олександрійської кредитспілки з іншими товариствами повіту (1.04.1915)

	Товариства повіту	Товариств засновники	
	Крб.	Крб.	% до загалу
Кількість	77	15	19,5
Основний капітал	724.220	234.162	32,23
Внескі	2.323.376	407.033	30,73

Займи	632.357	132.344	20,93
Суми з посередництва	7.858	878	11,17
Прибутки	95.894	22.252	23,2
Обіговий капітал	2.787.705	796.669	28,62

ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 62.

Таблиця 33. Співвідношення товариств засновників Єлисаветградської кредитспілки з іншими товариствами повіту (1.04.1914)

	Товариства повіту	Товариств засновники	
	Крб.	Крб.	% до загалу
Кількість	110	15	13,6
Основний і спеціальний капітали	961.011	174.088	18,2
Внескі	2.218.798	290.010	13,07
Займи	1.855.173	335.089	18,06
Суми з посередництва	12.250	3.850	31,43
Перехідні суми	28.467	3.236	11,46
Прибутки	137.269	24.650	17,95
Обіговий капітал	5.212.995	830.950	15,94

ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 72.

Таблиця 34. Спілки України на 1915 р.

№№	Назва	Кількість товариств	Обіговий капітал	Внески	Займи
1	Єлисаветградська	15	27.206	1.676	-
2	Олександрійська*	15	-	-	-
3	Одеська	10	33.718	900	-
4	Миколаївська	30	382.098	19.845	-
5	Київська	212	3.048.765	2.293.540	13.058
6	Мелітопольська	39	840.308	304.870	7.318
7	Бердянська	25	281.662	191.742	-
8	Катеринославська	75	745.853	508.887	-
9	Роменська	25	126.880	69.999	-
10	Подільська	88	53.258	-	-

Сборник статистико-экономических сведений... – С. 584-585.

* До збірки не ввійшла через пізній початок діяльності.

Таблиця 35. Кредитспілки Херсонської губернії

Рік	Єлисавет-градська	Олександрійська	Одеська	Миколаївська	Херсонська	Разом	% до загально-губернського
1915	15	15	10	30	-	70	15,9
1916	60	45	70	45	-	220	49,5
1917	73	51	115	61	33	333	75,5
1918	?	?	90	70	38	-	-
1919	101	57	101	72	61	392	88,3

Таблицю складено за: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России... – С. 584-585; ДАОО, ф. Р-5182, оп. 1, спр. 1, арк. 87; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 107, 195, 200, 218; спр. 270, арк. 286в, 294, 329; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 24, 77, 87; спр. 36, арк. 120; спр. 37, арк. 24, 29, 37; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 106, 136, 216, 226; Южный кооператор. – №5. – С.16-17.

Таблиця 36. Склад курсів рахівників при Єлисаветградській кредитспілці

Національний склад	Чисельність	%	За освітою	Чисельність	%
Українці	28	80,0	Домашня	2	5,7
Росіяни	4	11,4	Народна школа	18	51,4
Румуни	2	5,7	2-4 класи	6	17,2
Поляки	1	2,9	Середня	9	25,7
Конфесійна належність			Професійний склад		
Православні	34	97,1	Хлібороби	18	51,4
Католики	1	2,9	Вчителі	4	11,4
Віковий склад			Рахівники	9	25,7
17-20 років	10	28,6	Інші	4	11,4
21-28	17	48,6			
29-37	8	22,8			

ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 270, арк. 289.

Таблиця 37. Обсяг посередницьких операцій кредитспілок Херсонської губернії у 1916 р.

	Олександрійська	Єлисаветградська	Одеська	Миколаївська*
Посередництво				
Купівля	20.792	12.894	753.352	
Продаж	217.420	29	20.615	
Куплених товарів	52.747	896.849	221.180	200.000
Реалізованих		696.559		

Таблиця 38. Кошти кредитспілок Херсонської губернії у 1916 р.

	Олександрійська	Єлисаветградська	Одеська	Миколаївська*
Обігові кошти	448.376	254.328	1.567.906	506.190 (?)
Внески	48.176	151.187	20.685	506.190
Займи	-	-	473.063	
Прибутки	1.597	12.620	41.208	

Таблиці 37 і 38 складено за: Южний кооператор. – 1916. – №23-24. – С. 19; ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 188; спр. 270, арк. 229н, 246, 276, 289в; ДАМО, ф. 54, оп. 1, спр. 2, арк. 25, 29, 31-32.

* По миколаївській спілці повних даних не має.

Таблиця 39. Обсяги заготовленого кредитспілками збіжжя для продовольчої управи в 1919 р (у пудах)

Спілки	Пшениці	Ячменю	Разом
Олександрійська	500.000	250.000	750.000

Єлизаветградська	1.000.000	500.000	1.500.000
Миколаївська	1.000.000	750.000	1.750.000
Одеська	1.000.000	500.000	1.500.000
Херсонська	1.500.000	1.000.000	2.500.000
Разом	5.000.000	3.000.000	8.000.000

ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 32, арк. 32.

Таблиця 40. Кооперативна мережа забезпечення та ремонту сільгосптехніки

Повіти	Прокатні пункти	Ремонтні майстерні	Кузні
Херсонський	22	79	Відомості відсутні
Єлизаветградський	38	29	Відомості відсутні
Миколаївський	31	33	58
Дніпровський	17	70	Відомості відсутні
Разом	108	211	-

ДАМО, ф. Р-345, оп. 1, спр. 45, арк. 47.

Таблиця 41. Кошти кредитспілок Херсонської губернії

Обіговий капітал	Олександрійська		Єлизаветградська		Одеська		Херсонська	
	1917 р.	1919 р.	1917 р.	1919 р.	1917 р.	1918 р.	1918 р.	1919 р.
Внески	1.137.101	4.306.588	973.095	1.925.785	1.561.573	7.055.240	-	3.313.442
Займи	120.000	569.000	1.599.047	522.392	362	524.758	-	350.273
Прибутки	161.433	144.022	139.612	68.150	160.926	1.056.713	-	69.568
Власний капітал	9.765	155.615	20.629	277.979	68.837	558.018	-	836.810
Позичені в державних установах	30.000	30.000	20.000	20.000	100.000	165.067	-	28.795
Капітал запасний та особого призначення	37.021	293.876	62.916	649.962	31.583	392.705	-	4.567
Від комерційної діяльності	114.919	1.186.346	262.184	1.958.657	431.187	419.650	-	1.359.779
Перехідні та інші суми	218.348	2.540.576	170.646	1.110.279	236.980	675.538	-	517.506

На прид- банья зерна	-	-	13.930.007	7.756.437	14.433.849	-	-	-
Разом	1.828.587	9.186.023	17.178.136	14.290.641	17.025.297	10.957.689	2.450.803	6.480.739

Таблицю складено за: Южный кооператор. – 1919. – №5, – С. 16;
ДАКО, ф. 7, оп. 1, спр. 269, арк. 229; спр. 270, арк. 333; ДАМО, ф. 54,
оп. 1, спр. 37, арк. 24, 29, 36-37; ДАХО, ф. 196, оп. 1, спр. 36, арк. 106.

Наукове видання

**Кредитна кооперація – шлях селянства у ринок
(на матеріалах Півдня України кінця XIX – початку XX
століття): Монографія**

Цибуленко Геннадій Володимирович,

завідувач кафедри історії державності України та українознавства
Херсонського юридичного інституту Харківського національного
університету внутрішніх справ, доцент кафедри теорії і методики
викладання соціально-економічних дисциплін Південноукраїнського
регіонального інституту післядипломної освіти педагогічних кадрів,
кандидат історичних наук, доцент.

Відповідальний редактор –
доктор історичних наук, професор В. Дарієнко

Технічний редактор, макетування –
кандидат філологічних наук, доцент В. Демченко

Здано до набору 03.09.2007. підписано до друку 12.09.2007.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Arial.
Ум. друк. арк. 10,5. Тираж 300 прим. Вид. № 180.
Херсонський юридичний інститут
Харківського національного університету внутрішніх справ
м. Херсон, вул. Фонвізіна, 1